

'ON OR OFF THE BUS?'

MARJORIE PROCTER-SMITH: MILITANTE LEKENVROUW IN DE FEMINISTISCH-LITURGISCHE BEWEGING IN DE VERENIGDE STATEN VAN AMERIKA¹

1. INLEIDING

Gedurende de laatste vijftien jaar hebben vrouwen in Noord-Amerika en Europa zich ingezet om liturgiek te bedrijven vanuit feministisch perspectief. In mijn dissertatieproject staat het werk van één van deze vrouwen centraal, te weten Marjorie Procter-Smith, protestants feministisch liturgist in de Verenigde Staten van Amerika. Ik beschrijf en analyseer in het bijzonder haar wijze van denken over het ter sprake brengen van God in de liturgie. Procter-Smith maakt deel uit van de Feministisch-Liturgische Beweging in de Verenigde Staten.² In dit artikel belicht ik op basis van literatuuronderzoek en gesprekken met Procter-Smith enkele aspecten van de bijdrage die zij aan deze beweging, de liturgiek en de grotere protestantse kerk(en) levert.

Om een aantal redenen heb ik gekozen voor de bestudering van het werk van Procter-Smith. Zij heeft, voor zover mij bekend, als eerste een dissertatie op het gebied van Vrouwenstudies Liturgiek geschreven. Aan het eind van de jaren tachtig ontwikkelt dit terrein zich tot een deeldiscipline, die door Procter-Smith en Teresa Berger systematisch in kaart wordt gebracht (Dijk 1996A: 98-102). Sindsdien geeft Procter-Smith blijk van een systematische en breed georiënteerde reflectie op dit nieuwe veld van onderzoek. Daarnaast maakt het beschikbare bronnenmateriaal het mogelijk aandacht te besteden aan haar betrokkenheid bij de genoemde Feministisch-Liturgische Beweging,

1. Dit artikel is geschreven onder begeleiding van mijn promotor prof.dr. J.H. van der Laan, prof.dr. M. den Dulk, copromotor, en dr. S.K. Roll, referent. Naast hen dank ik de redactie van Proeven, in het bijzonder dr. K.E. Biezeveld. Voorts dank ik dr. R.R. Ganzevoort, dr. J.B.G. Jonkers, drs. M.M. Meerburg voor hun bemoedigende kritische lezing van verschillende versies. I am grateful to prof.dr. M. Procter-Smith for her assistance, for taking the time to answer my questions. Bovendien dank ik drs. A. Lammers voor haar werk aan de literatuurlijst en drs. M.E. Jonker en M. Westerhof voor haar vooronderzoek naar het werk van M. Procter-Smith.

2. Voor beschrijving van de Feministisch-Liturgische Beweging in de Verenigde Staten van Amerika, zie Dijk 1996A: 63-118.

aan de mogelijkheden die haar ten dienste staan om de liturgiek te beïnvloeden en haar bijdrage aan de verandering van de liturgie van de grotere protestantse kerken in de Verenigde Staten, in het bijzonder de United Methodist Church.

Voor mij is haar werk in het bijzonder interessant omdat zij een protestantse feministische liturgist is. Rooms-katholieke en protestantse deelnemers aan de Feministisch-Liturgische Beweging zijn weliswaar sterk oecumenisch georiënteerd, sommige van haar argumentaties hangen echter nauw samen met de eigen liturgische traditie. Er wordt meer dan eens verwezen naar kerkelijk geijkte documenten. Ook kunnen gemeenschappelijk uitgedachte strategieën om liturgische veranderingen te bewerkstelligen per kerkgenootschap verschillend uitwerken. Ik kies voor het bestuderen van een protestantse liturgist omdat ik deel uitmaak van deze liturgische traditie. Ik veronderstel dat Procter-Smiths theologische argumenten, haar verwijzingen en suggesties voor liturgieverandering van betekenis kunnen zijn voor de protestantse liturgische traditie. Daarbij valt te denken aan de betekenis die zij hecht aan het priesterschap van alle gelovigen.

In dit artikel besteed ik aandacht aan die aspecten van Procter-Smiths achtergrond, opleiding en werk die de rol, die zij in de Feministisch-Liturgische Beweging, de liturgiek en de kerk vervult, kunnen verhelderen. Ik bespreek achtereenvolgens haar kerkelijk liturgische achtergrond (2), de rol van de feministische theologie en van de liturgiek in het seminarie (3), de naar de doctorstitel (PhD) leidende opleiding in de liturgiek en de rol van de Liturgische Beweging en de feministische theologie daarin (4) en het belang van sociale gerechtigheid in de christelijke feministische theologie en in de liturgiek (5). Daarna ga ik in op haar specialisaties: Shakerstudies en theologische Vrouwenstudies Liturgiek (6). Vervolgens beschrijf ik haar academische loopbaan, haar bijdrage aan het wetenschapsterrein liturgiek en illustreer ik deze bijdrage aan de hand van enkele issues in haar werk (7). Hierna beschrijf ik haar betrokkenheid bij de plaatselijke gemeente en feministische gebedsgroepen (8) en haar mogelijkheden om een bijdrage te leveren aan liturgieverandering in de kerk(en) (9). Ik sluit af met een terugblik waarin ik aangeef wat mij boeit aan het werk van Procter-Smith voor zover ik het nu ken (10).

2. KERKELIJK LITURGISCHE ACHTERGROND

Marjorie Procter-Smith, in 1948 geboren als Marjorie Procter, groeide op in het diepe zuiden van de Verenigde Staten, in Dallas, Texas. Deze staat, waarin zij later ook werkzaam zal zijn, maakt deel uit van de zogenoemde

'Bible Belt'. Kenmerkend voor de Bible Belt zijn onder meer het evangeliserend preken en het biblicisme, een fundamentalistische lezing van de bijbel (Kennedy 1996: 16, *passim*; vgl. White 1989: 172).

Tot in haar studententijd behoort ze tot het protestantse kerkgenootschap The Disciples of Christ.³ Drie kenmerken van de liturgie en de theologie van dit kerkgenootschap lijken een rol te spelen in haar theologisch-liturgische ontwikkelingsgang: in de eerste plaats hebben The Disciples of Christ een 'niet-liturgische' liturgie (Procter-Smith 1995A: 43), ze kennen geen kerkelijk geijkte orde(n) van dienst⁴ en geen in een traditie gewortelde rituelen.⁵ Dit blijkt bijvoorbeeld uit het gegeven dat ze afzien van alle gezaghebbende credo's en alleen de bijbel als richtlijn voor geloof en praktijk erkennen. Volgens Procter-Smith geeft dit gedachtegoed ruimte voor het veranderen van de liturgie. In de bijbel is geen uitgewerkte orde van dienst te vinden. Liturgie is volgens haar eerder een gebeuren dan een tekst.

In de tweede plaats neemt het concept van het priesterschap van alle gelovigen een belangrijke plaats in in het denken van de Disciples of Christ. Hieraan zal Procter-Smith later de gedachte verbinden dat vrouwen het eigen gezag opeisen om in het openbaar, in de liturgie, te preken en te bidden.⁶

In de derde plaats heeft de liturgie van The Disciples of Christ een sterk evangeliserend karakter. Deze liturgie wordt gerekend tot de 'Free Church worship' protestantse traditie. Kenmerkend voor deze in de negentiende eeuw ontstane 'Free Church worship' en 'Frontier-worship' is de zogenaamde 'altar call', de uitnodiging aan de aanwezigen hun zonden te belijden, zich

3. In 1810 ontstond de eerste gemeente van de Disciples of Christ. De oprichters waren Presbyterianen. Deze gemeente ontstond tijdens de 'Frontier' periode. In deze periode van de ontstaansgeschiedenis van de Verenigde Staten van Amerika verschuiven de territoriale grenzen voortdurend en vinden in het hele land ingrijpende Opwekkingsbewegingen plaats. Het kerkgenootschap is ontstaan vanuit de verwachting in deze onrustige tijden verschillende kerken met elkaar te kunnen verenigen. Voor het ontstaan van de liturgische 'Frontier' traditie zie, White 1989: 173.

4. Vgl. de liturgie van de Shakers. Zie Procter-Smith 1987D: 26, n.8; 1995B: 441, n.8. Strict genomen is iedere traditie per definitie liturgisch, in die zin dat de inhoud ervan gevormd is door een of andere gestalte van gepraktiseerd ritualiseren waarin 'one generation reenacts the taking possession of what past generations of forbears lived and died for. The ritual may be obvious, like high church ceremonial; or less than obvious - the Friends' Meetinghouse ritual - or even, by analogy, the simple act of mutual greeting that does not proclaim the truth that we are friends so much as it ritualizes the possibility that we may become so' (Hoffman 1991: 14).

5. Dat neemt niet weg dat hedendaagse Disciple-predikanten een Dienstboek voor de predikant kunnen aanschaffen. Volgens Hardon lijken gemeenteleden behoefte te hebben aan een uniform ritueel (1969: 89,91,95).

6. Gesprek met Procter-Smith Chicago jan. 1998. Zie Procter-Smith 1995A: 50. Vgl. Procter-Smith 1993D: 1-2.

te bekeren en zich aan Jezus Christus toe te wijden. Deze expliciete 'altar call' is uit de hedendaagse orden van dienst van 'mainstream' protestantse kerken in de Verenigde Staten verdwenen (Duck 1993A: 56).⁷ Tussen Procter-Smiths taal en dit derde kenmerk ligt wellicht een overeenkomst. Zowel het evangeliserend als het feministisch-liturgisch *discours* lijken soms sterk evocerend en propagerend. De Free Church en Frontier liturgische traditie bepalen niet alleen de 'Free-Churches' van Procter-Smiths jeugd. Ook in de kerken van het huidige Zuiden van de Verenigde Staten is hetzelfde liturgische patroon met de basistechnieken van de opwekkingsbeweging aan te treffen (White 1989:177-8).

3. ROL VAN FEMINISTISCHE THEOLOGIE EN LITURGIEK AAN HET SEMINARIE. AAN DE WIEG VAN DE FEMINISTISCH-LITURGISCHE BEWEGING

Binnen dit hierboven genoemde theologisch-liturgisch referentiekader gaat Procter-Smith na afronding van het Bachelor of Music in 1970 theologie studeren aan een seminarie van The Disciples of Christ, dat verbonden is aan de Texas Christian University. Het seminarie biedt een opleiding tot de graad van 'Master of Divinity'. Tijdens haar seminarie-studie raakt Procter-Smith gefascineerd door de geschiedenis van de liturgiek.⁸ Haar keuze om lid te worden van een andere kerk sluit hierbij aan. Als volwassen seminarie-

7. De eerste twee kenmerken van het theologisch-liturgisch referentiekader van The Disciples of Christ lijken in Procter-Smiths denken over liturgie en later over feministische liturgie belangrijke fundamenten te vormen. Vanuit de hier beperkt uitgewerkte theologisch-liturgische voedingsbodemp is het voorstelbaar dat het problematiseren van bijbelgezag relevant kan zijn in het latere liturgische programma van Procter-Smith. M.b.t. het derde kenmerk zullen in theologische vrouwenstudies en in theologische vrouwenstudies liturgiek vele publicaties verschijnen die wijzen op het inperkende en beschadigende van de eenzijdige interpretatie van het zondebegrip voor vrouwen. Voor de liturgiek zie Duck 1993A: 55-71; Procter-Smith 1995A: 41-2.

8. Ik vertaal het zelfstandig naamwoord 'worship' met liturgie(ën) en/of liturgie(k). Het werkwoord 'worship' vertaal ik met 'vieren'. Het woord 'celebration' gebruikt Procter-Smith weinig ter aanduiding van feministische liturgie. In de monografie van 1990A vinden we vooral de term 'liturgy' en in 1995A de term 'feminist prayer'. De term 'feminist rituals' komt in alle monografieën voor. Liturgie omvat zowel taal als - ritueel - handelen (Procter-Smith 1985A: 227). Ik prefereer de term 'liturgie' als vertaling van 'worship' boven het woord 'eredienst'. Het woord 'eredienst' lijkt liturgie te beperken tot de zondagse eredienst. Liturgie zoals Procter-Smith het gebruikt, kan twee betekenissen hebben: 1. een vaste vorm van liturgie die in het openbaar in de kerken plaatsvindt, en 2. een experimentele vorm van liturgie. Deze laatste vorm, in het bijzonder feministische liturgie, treft men zowel in als buiten de kerken aan. Voor verdere betekenissen van de term 'worship' zie Dijk 1996A: 64, n.7.

studente wordt ze diep geraakt door de met zorg voorbereide en uitgewerkte liturgie van de Episcopal Church USA. Ze wordt lid van deze kerk omdat, zoals ze later schrijft: 'The liturgy (van deze kerk, DD) seemed to me to be the closest to the ancient practices that I was studying.'⁹ Het notoire conservatisme van de plaatselijke kerk en van het bisdom waaronder deze kerk valt, weerhoudt haar er niet van lid te worden van de Episcopal Church USA. Wel weigert ze haar hoofd te bedekken tijdens de toediening van het vormsel,¹⁰ zoals haar - met een verwijzing naar 1 Cor. 11: 1-16 - door de priester wordt gevraagd. Te midden van in kant gehulde meisjes gaat ze blootshoofds de bisschop tegemoet. Deze vroege ervaring van 'neen-zeggen' transformeert naar eigen zeggen voor altijd haar ervaring met de kerk (Procter-Smith 1995A: 43-4).

Deze ervaring staat niet op zichzelf. Ze is tijdens haar seminarietijd lid van één van de vrouwenpraatgroepen op het seminarie en van een feministische zanggroep die in plaatselijke kerken optreedt. Met 24 vrouwelijke seminarie-studenten neemt zij deel aan het eerste zes weken durende 'Seminary Quarter at Grailville' dat in de zomer van 1974 in de Graal, Grailville, Ohio voor en door vrouwelijke theologen georganiseerd wordt. De Graal is één van de kristallisatiepunten van de Feministisch-Liturgische Beweging (Dijk 1996A: 79-82). Hier ontmoet ze Nelle Morton en Rosemary Radford Ruether. Haar deelname aan dit seminarie verandert, naar haar zeggen, haar leven:

(...) for the first time ever, I was living and working and worshipping and thinking and arguing (yes!) with women in a setting in which my experience and questions as a woman were not the minority view, at best tolerated in a male-centered seminary/church. For once the 'male voice' was an anomaly, not the female voice. Astonishing and life-changing!¹¹

Met een aantal vrouwen gaat ze vanuit Grailville naar een historische kerkdienst in Philadelphia. Hierin vinden de eerste zogenaamde illegale priesterwijdingen van elf vrouwen in de Episcopalian Church USA plaats.¹²

9. Correspondentie met Procter-Smith 26-1-1998.

10. Mijn vertaling van 'confirmation' (DD). Het 'vormsel ontvangen' verdient de voorkeur boven 'belijdenis doen'. Het liturgisch taalgebruik van de Episcopal Church staat in dezelfde traditie als dat van de Anglicaanse liturgische traditie, die meer verwant is met de rooms-katholieke dan met de protestantse traditie (met dank aan Susan K. Roll, jan. 1997).

11. Ongepubliceerde lezing Procter-Smith 1991A: 'On or Off the Bus: Choices in the Religious Community', gehouden tijdens Women's Week aan de Perkins School of Theology, 7 oktober 1991, 1.

12. Interview met Procter-Smith januari 1988. Op 29 juli 1974 werden 11 vrouwelijke diakenen, behorend tot de Episcopal Church tot priester gewijd. Zie Heyward 1976: 1-2.

Tijdens het 'Seminary Quarter at Grailville' in 1974 maakt Procter-Smith deel uit van een werkgroep die zichzelf 'On or Off the Bus' noemt. De leden van de werkgroep wegen de argumenten die betrekking hebben op de prangende vraag: Werken we binnen of buiten bestaande kerkstructuren? De deelnemers van dit seminar, onder wie Marie Fortune en Nancy Richardson, houden door de jaren heen contact met elkaar.¹³ Terugkijkend naar deze werkgroep schrijft Procter-Smith in 1991:

I have made a promise to myself: that when the cost of working to change the church gets to be too high for me, I will leave; not out of a sense of despair, but out of a commitment to self-care. I have no interest in martyrdom. (...) No place (binnen of buiten de kerkstructuren, DD) is free from any risk of harassment, struggle, patriarchal expectation and limitation (...) at least we choose the arena where we will engage in struggle.¹⁴ (...) Whether on or off the bus, the patriarchal structures still get us! (...) We must get used to not feeling at home in the church.¹⁵

In 1976, het jaar dat de Episcopal Church USA officieel het priesterschap voor vrouwen openstelt, behaalt Marjorie Procter-Smith haar Master of Divinity aan het seminarie van The Disciples of Christ. Tijdens haar studie is het haar duidelijk geworden dat ze eerder een academische dan een kerkelijke loopbaan ambieert. Ook al staat het priesterschap voor haar open, zij kiest er in 1976 bewust voor lekenvrouw te blijven. Vanaf het begin van haar specialisatie tot nu toe is ze een lekenvrouw. Met deze keuze lijkt ze te zeggen dat ze de 'leken in de kerk' ziet als de arena waarin zij het gevecht aangaat. Met haar beslissing om leek te blijven, creëert ze voor zichzelf de ruimte een emancipatoire, militante leek te zijn. Als leek kan ze, volgens eigen zeggen, in de eerste plaats gezag voor zichzelf opeisen zonder de toestemming van de bisschop te vragen: '(...) Claiming your own authority to speak and to pray is the bedrock of feminist liturgy and of the Disciples of Christ.'¹⁶

Deze keuze helpt haar in de tweede plaats zich te identificeren met alle

13. In 1991 is Fortune directeur van the Center for the Prevention of Sexual and Domestic Violence in Seattle, WA en werkt Richardson als directeur aan het Boston Women's Theological Center.

14. Procter-Smith verwijst hier naar Barbara Harris, één van de elf 'illegaal gewijde vrouwelijke priesters'. Op het moment is ze bisschop in de Episcopalian Church USA.

15. Procter-Smith 1991A: 'On or off the Bus: Choices in the Religious Community', gehouden tijdens Women's Week aan de Perkins School of Theology, 7 oktober 1991, 7-8.

16. Interview januari 1998 Dallas, Texas. Procter-Smith spreekt niet alleen over de keuze die ze in 1976 maakte. Ze spreekt tegelijkertijd over haar huidige positie. De bisschop lijkt in haar visie meer te zeggen te hebben over priesters die hoogleraar liturgiek zijn dan over een lekenvrouw die hoogleraar liturgiek en homiletiek is.

mensen. De achtergrond daarvan ligt in de door haar gedeelde opvatting van The Disciples of Christ dat de mensen de kerk zijn.¹⁷ Ze identificeert zich in het bijzonder met vrouwelijke leken in de kerk. Ze kiest de kant van vrouwen die de gelijkheid van alle christenen bevestigen, maar ervaren dat mannen tot leiders worden gekozen; ze kiest de kant van de vrouwen die boos worden, maar in de kerk blijven en zich niet schikken in de ongelijke behandeling van vrouwen en meisjes in de kerk. Ze identificeert zich met die vrouwen in de kerk die tot de conclusie zijn gekomen dat de boodschap van het evangelie uiteindelijk emancipatoir is. Procter-Smith acht deze keuze hoopvol:

(...) because it claims that women are indeed the church, and have the right and responsibility to act and speak as the Church. It is hopeful for the church because it calls the Church back to itself, to its true identity as the whole people of God. The women's movement in the church is firmly rooted in a reclamation of the fundamental baptismal equality of all the faithful (...). While claiming for women the right to serve in the church's ordained ministry, the movement also calls into question the identification of ordination with privilege and domination.¹⁸

De keuze voor leek-zijn klinkt ook door in haar latere ontwerp van een feministische liturgische theologie, waaruit blijkt dat ze personen of plaatsen niet wenst te sacraliseren (Procter-Smith 1985A: 230). Lekenvrouw zijn en blijven heeft wellicht ook te maken met haar oordeel over de Episcopal Church USA in Texas. Deze kerk neemt een conservatieve houding aan ten aanzien van vrouwen. De bisschop van het diocees waartoe zij behoort, weigert vrouwen tot priester te wijden en staat volgens Procter-Smith vijandig tegenover een feministische denkwijze.¹⁹

17. Dit betekent niet dat leiderschap in de kerk volgens haar niet nodig is. Ze steunt de vrouwelijke clerus. Ze wil zich echter niet identificeren met de hiërarchie.

18. Procter-Smith 1986E, 'Searching for a Place to Stand: Women and Worship'. 1986E, 2-5. Dit citaat is afkomstig uit een ongepubliceerd paper. Het artikel met dezelfde titel is niet meer in Procter-Smiths bezit. In 1986 is Procter-Smith Assistant Professor of Worship at Perkins School of Theology.

19. Correspondentie van Procter-Smith 24-1-1996. De Episcopal Church USA laat de beslissing om vrouwen tot priester te wijden over aan de plaatselijke bisschop. Opvattingen van bisschoppen over het toelaten van vrouwelijke priesters verschillen per diocees. In het algemeen is het zuiden van de Verenigde Staten van Amerika traditioneler in opvattingen dan het noorden. Op nationaal niveau wordt de Episcopal Church USA wordt met de United Church of Christ en de Presbyterian Church gerekend tot de 'liberal' protestantse kerkgenootschappen. Tot de 'moderate protestant' kerkgenootschappen worden de Methodisten, de Lutheranen, The Disciples of Christ, de Northern Baptists en de Reformed Churches gerekend. Zowel de 'liberal' als de 'moderate' groepen hebben veelal waardering voor het principe van 'intergroup toleration, (...) acceptance of the responsibility of Christians for soci-

4. PHD-OPLEIDING IN DE LITURGIEK AAN DE UNIVERSITY OF NOTRE DAME. DE ROL VAN DE LITURGISCHE BEWEGING EN DE FEMINISTISCHE THEOLOGIE²⁰

Twee theologische vakken komen voor Procter-Smith in aanmerking voor verdere specialisatie: geschiedenis en liturgiek. Het wordt liturgiek. Ze wordt toegelaten tot het PhD programma liturgiek aan de University of Notre Dame, in de plaats Notre Dame in de staat Indiana. In de loop van deze opleiding liturgiek die hoog staat aangeschreven, behaalt ze, als onderdeel van de eisen waaraan PhD-studenten aan 'Notre Dame' moeten voldoen, de facto de graad van Master of Arts in Theology - ook wel aangeduid als 'M.A. in Religious Studies'.²¹ Met haar entree in de PhD-opleiding liturgiek komt ze in een milieu te werken dat sterk beïnvloed is door de Liturgische Beweging, een katholiek milieu, waarin de rooms-katholieke Kerk, de Episcopal Church USA en de Lutheran Church beschouwd worden als de meer 'liturgische' kerken.²² In deze opleiding herkent ze in het adagium van Vaticanum II - 'de mensen zijn de kerk' - het tweede kenmerk van de The Disciples of Christ: het priesterschap van alle gelovigen.²³

De staf van University of Notre Dame bestaat uit rooms-katholieke en protestante liturgiedocenten. De liturgieopleiding is vooral gericht op het bestuderen en analyseren van liturgisch-historische teksten. Naast de historische tekstanalyse zijn liturgische theologie, de cultureel-antropologische bestudering van de liturgie en de tak van liturgiek die zich oriënteert op inzichten uit de communicatietheorie in deze periode erkende hoofdrichtingen in de liturgiek (Senn 1981: 28). In haar dissertatieproject spelen twee van deze richtingen een rol: historische tekstanalyse en liturgische theologie. James F. White, hoogleraar liturgiek, en Elisabeth Schüssler Fiorenza, van 1980-1984 'associate professor' Nieuwe Testament

al and economic justice for all, and a commitment to a continuing renewal of public life. (moderate protestants, DD) lean toward traditionalism in the realms of faith and moral values' (Roof/McKinney 1992: 242).

20. PhD is de afkorting van Doctor of Philosophy. Procter-Smith behaalt een PhD, de doctorstitel in de liturgiek.

21. Correspondentie met S.K. Roll en M. Procter-Smith april/mei 1998.

22. Impliciet betekent dit, volgens Procter-Smith, dat de 'meer liturgische' kerken zoals de Episcopal Church USA en de Evangelical Lutheran Church in America het liturgisch gelijk aan hun kant menen te hebben en dat 'minder liturgische' kerken zoals bijvoorbeeld the United Church of Christ, de United Methodist Church en de Baptisten zich dienen aan te passen aan de hoog liturgische visie van 'meer liturgische kerken'.

23. Deze opvatting van de Disciples of Christ ziet ze tijdens haar studie in Notre Dame als een goed idee dat door kerken nog in praktijk gebracht moet worden (Interview januari 1998).

en theologie, begeleiden haar bij haar dissertatie.

In de periode van haar PhD-opleiding aan 'Notre Dame' werkt ze van 1981-1983 als onderwijsassistent bij Elisabeth Schüssler Fiorenza. De laatste ontwikkelt in deze periode methodes om nieuw-testamentische teksten in hun sociaal-historische context te bestuderen. Zij beoogt daarmee de actieve participatie van vrouwen in de vroeg-christelijke beweging op het spoor te komen.²⁴ In het onderzoek van Schüssler Fiorenza spelen concepten als 'memory' en 'imagination' een rol. Procter-Smith maakt deze begrippen later vruchtbaar voor theologische Vrouwenstudies Liturgiek (Procter-Smith 1990A, 1995A: 18, 134, 139).

Tijdens haar - door de universiteit betaalde - studie aan 'Notre Dame' (1976-1983) wordt de feministische theologie een volwassen discipline.²⁵ Procter-Smith start met andere PhD-liturgiestudenten een vrouwengroep. Elisabeth Schüssler Fiorenza stelt haar huis open voor deze vrouwengroep en participeert erin. In deze tijd en ook daarna heeft Schüssler Fiorenza een sterke invloed op haar denken. Procter-Smith ervaart Schüssler Fiorenza's radicale houding ten opzichte van de rooms-katholieke Kerk, waarvan ze lid is, als een inspirerend voorbeeld voor zichzelf: 'Het helpt mij dat zij, zo radicaal als ze is, lid van de rooms-katholieke kerk kan zijn.'²⁶ In deze periode wordt het concept 'Women-Church' ontwikkeld. Hierin spelen, naast Mary Hunt en Diann Neu, Elisabeth Schüssler Fiorenza en Rosemary Radford Ruether een belangrijke rol. Onder het motto 'van de marge naar het centrum' eist Schüssler Fiorenza met het begrip 'Women-Church' het centrum van de rooms-katholieke Kerk, het kerk zijn, voor vrouwen op.

Op het terrein van de liturgiek en de Feministisch-Liturgische Beweging lijkt Procter-Smith het theologisch visioen, dat Schüssler Fiorenza vooral voor rooms-katholieke feministische vrouwen schildert, te vertalen voor feministische vrouwen in de protestantse kerken in de Verenigde Staten: vrouwen als kerk bewegen zich van de 'marge' naar 'het centrum'.²⁷

In haar monografie van 1990A gaat Procter-Smith vanuit de Feministisch-Liturgische Beweging een dialoog aan met de Liturgische Beweging, in

24. In 1983 verschijnt de eerste druk van Elisabeth Schüssler Fiorenza's *In Memory of Her. A Feminist Theological Construction of Christian Origins*. Dit boek wordt beschouwd als een klassieker op het terrein van theologische vrouwenstudies Nieuwe Testament.

25. Procter-Smith rondt haar dissertatie af in 1983.

26. Gesprek met Procter-Smith januari 1998.

27. Brandsma stelt dat een andere theologische zelfdefinitie, sociologisch gezien, de uitgangssituatie van vrouwenkerk niet verandert: 'Vrouwenkerk als "gezamenlijk centrum van groepen verbonden in de bevrijdingsstrijd" blijft sociologisch gezien te typeren als een emancipatiebeweging 'wier uitgangssituatie gekenmerkt wordt door discriminatie, vooroordeel en weinig macht'(Brandsma 1991: 108).

de veronderstelling dat er gemeenschappelijke thema's zijn. In dit boek verwoordt ze naast een aantal expliciete visies op liturgie een impliciete visie, waarin de sacramenten, met name van eucharistie en doop, centraal staan. Het is een visie die zij deelt met de Liturgische Beweging. In haar monografie van 1995A blijft de eucharistie in haar impliciete visie op liturgie centraal. Het verschil met het vorige boek ligt onder meer hierin dat ze feministische eucharistische teksten publiceert, waarin de instellingswoorden - en daarmee de interpretatie van Jezus' dood - zijn gewijzigd.²⁸ De verandering houdt verband met haar visie op Jezus' lijden en dood.

Procter-Smith stelt zich zeer terughoudend op ten opzichte van een christelijke liturgische taal die het lijden en sterven van Jezus voorstellen als noodzakelijk. Ze problematiseert een liturgische taal die acceptatie van het lijden van vrouwen insluit en rechtvaardigt. Ze bepleit een gebedstaal die ruimte biedt aan de strijd tegen het lijden en de opstanding opeist als Gods afwijzing van het lijden (Vgl. Walton 1996: 92-3). Onder meer vanuit deze achtergrond stelt ze voor de instellingswoorden van het eucharistisch gebed te veranderen.²⁹ In een door haar gemaakt eucharistisch gebed legt ze de nadruk op Jezus' verzet tegen lijden, pijn en dood. In de tekst besteedt ze aandacht aan Jezus' inzet voor gerechtigheid en genezing tijdens zijn leven, op de verkondiging van de opstanding, en door een gedeelte van Jezus' gebed in de tuin van Gethsemané naar voren te halen. Zo zegt de voorganger vier maal: 'Abba, for you all things are possible. Remove this cup from me.' Hierop antwoorden de aanwezigen: 'How long, O God, will you look on? Rescue us now!' (Procter-Smith 1995A: 140-1).

Met deze verandering in de taal en de theologie van de eucharistie eist Procter-Smith, in het spoor van Schüssler Fiorenza, het centrum van de liturgie, in dit geval een opstandige eucharistie waarin verzet expliciet doorklinkt, op voor vrouwen.³⁰

28. Procter-Smith 1995A: 142, vgl. 124-5. Zij is ervan overtuigd dat Episcopalians en andere 'meer liturgische' kerken deze interpretatie en wijzigingen van de instellingswoorden zeker niet zullen accepteren. Interview Januari 1998.

29. Procter-Smith wijst er bovendien op dat de liturgische traditie weet heeft van christelijke gebeden die om gerechtigheid vragen en waarin Jezus vraagt om verlossing uit het lijden (Procter-Smith 1995A: 93).

30. Afhankelijk van hun liturgische traditie en van de interpretatie van de ervaringen van vrouwen die zij ontmoeten, claimen feministische liturgisten een centrum voor vrouwen: de preekstoel, het lectionarium of vrouwen, het gebed of de sacramenten.

5. SOCIALE GERECHTIGHEID IN DE CHRISTELIJKE FEMINISTISCHE THEOLOGIE EN IN DE LITURGIEK

Procter-Smiths 'niet-liturgische' afkomst, haar betrokkenheid bij de vrouwenbeweging en de feministische theologie en bij geschiedenis van de liturgie zetten haar op een voor de liturgiek aan de Notre Dame University niet zo gebruikelijk spoor van onderzoek. Zij is geïnteresseerd in de sociale context en in het liturgische gebeuren dat breder is dan de liturgische teksten, breder ook dan de op schrift gestelde orden van dienst in een traditie.

Procter-Smith is niet de enige feministische theologe en liturgist die zich met sociale gerechtigheid bezighoudt. De roep om gerechtigheid en bevrijding voor vrouwen in verschillende religieuze tradities en het verzet tegen discriminatie vormen vooral de kern van die stroming in de feministische theologie die gevoed wordt door de intellectuele traditie van het communautaire socialisme (Banks 1981: 7-9, 48-58; Dijk 1996A: 69-70). De sterke nadruk op bevrijding en rechtvaardige verhoudingen is onder meer in het werk van Rosemary Radford Ruether en van Elisabeth Schüssler Fiorenza terug te vinden. Beide theologes zijn sterk beïnvloed door verschillende vormen van politieke en bevrijdingstheologie. Procter-Smith lijkt in dezelfde traditie te staan.³¹ Ze noemt zichzelf echter geen communautair socialistisch feminist. Ze prefereert naamgevingen als feministisch bevrijdingstheologe of materialistisch feminist, dat wil zeggen iemand die het reële welzijn, de basale levensvoorwaarden van vrouwen centraal stelt. Voor Procter-Smith gaan liturgie en gerechtigheid, in het bijzonder voor vrouwen, samen.

Ik noem vier manieren waarop dit in haar werk tot uitdrukking komt. In de eerste plaats uit zich dit in het onderwerp dat ze voor haar dissertatie kiest (zie paragraaf 6). In de tweede plaats vraagt zij herhaaldelijk en met klem welke bijdrage voorgangers en docenten liturgiek kunnen leveren om seksueel geweld en misbruik van vrouwen en kinderen in de liturgie aan de orde te stellen.³² Het gebeuren van de liturgie zelf kan niet voorkomen dat

31. Voor verwijzingen naar politieke en bevrijdingstheologen als Avila (1981), Balasuriya (1977) en Itumeleng Mosala (1989) zie Procter-Smith 1990A: 137, 143-4, 1995A: 120). Voor Ruethers en Schüssler Fiorenza's relatie tot de deze theologieën zie, Meyer-Wilmes 1990: 208-9; Ruether 1972: 1-23; 1980: 11-41; Schüssler Fiorenza 1983: 31-2, 34-5; Snyder 1988: 50-6; Troch 1996: 162-5.

32. Procter-Smith publiceert hier herhaaldelijk over en ze staat hierin niet alleen. Zie Procter-Smith 1987D (= 1995B: 428-44), 1990A: 13-4, 113-4, 124, 128-9, 1991A: 16-8, 1992A: 71-2, 1992B: 93-4, 1995A: 11, 15, 32, 79-83, 1995C: 464-79, 1996C: 245-8. Voor een verwerking van het thema door andere feministische liturgisten zie Duck 1991: 43-55, 1993A: 55-71; Bommer/Kits 1995: 71-86; Goudey 1994: 128-40, 203-57; Redmond 1993; Ruether 1985: 153-8; Smith 1992: 68-86, 1995: 134-6; Vincie 1991: 35-41.

geweld plaatsvindt. Van voorgangsters en liturgisten wordt wel verwacht dat ze reflecteren over vragen als: waar raken voortduren van seksueel geweld en het liturgische gebeuren, in het bijzonder in de taal en de gebarentaal elkaar? En op welke wijze geeft liturgie vorm aan het bewustzijn? Liturgie drukt, volgens Procter-Smith, uit wat mensen (behoren te) geloven en op welke wijze ze behoren te handelen. Liturgie geeft vorm aan de identiteit van mensen.³³ De liturgie kan geweld binnenshuis verhullen, legitimeren en sanctioneren wanneer niet gezegd wordt dat dit geweld 'zonde' is. Dit laatste dient bij voorbeeld in de gebedstaal, in het bijzonder bij de schuldbelijdenis en de intercessiegebeden, aan de orde te komen:

Social sins of sexism such as domestic violence must not continue, as they do now, protected by silence. The recognition, confession, and repentance of and restitution for such offenses is not a 'private matter', but a concern of the whole household of God. Language of prayer, especially prayers of confession and intercession (...) should name complicity in the perpetuation of domestic violence, by failing to speak or act, as one of the sins to which we are prone. Prayers of intercession ought always to mention the victims and the perpetrators of violence in the home amongst the petitions for those in need and trouble. The proclamation in the liturgy of the justice of God can not be allowed to remain vague and unspecific. The implicit critique of unjust social structures (...) needs to be made explicit. The church needs to learn to say not only 'Yes, Amen' to God's righteousness, but also 'No, this must not be' to injustice (Procter-Smith 1987D: 25; zie ook 1995A:15).

In de derde plaats kiest zij voor een emancipatoire feministische benadering van het ter sprake brengen van God in de liturgie. Emancipatoir spreken tot God heeft verschillende implicaties, zoals uit bovenstaand citaat blijkt (Procter-Smith 1990A: 60-84. Vgl. Dijk 1997: 62-65). Een emancipatoire benadering stelt de vraag of de liturgie God verbeeldt als degene die partij kiest voor armen en onderdrukten met het oog op rechtvaardig handelen. In de vierde plaats blijkt haar betrokkenheid uit haar deelname aan het Liturgy and Social Justice Seminar, dat in het kader van de North American Academy of Liturgy tot 1992 jaarlijks bijeenkomt. Tot 1989 behoort Procter-Smith tot deze groep onderzoekers.

Vanaf haar seminarietijd is zij bij twee kristallisatiepunten van de Feministisch-Liturgische Beweging betrokken: bij de Graal en bij Women-

33. Wat liturgie volgens Procter-Smith doet lijkt sterk te contrasteren met het veel door liturgisten verwoorde adagium: 'Lex orandi, lex credendi', dat wil zeggen de manier van bidden is bepalend voor de wijze waarop mensen geloven. Met dank aan S.K. Roll voor deze observatie.

Church, waarmee zij zich nu vooral identificeert.³⁴ De belangrijkste publicaties van het derde kristallisatiepunt, de Evangelical Women's Caucus zijn haar bekend.³⁵ In de periode dat Procter-Smith aan haar dissertatie werkt, neemt de Feministisch-Liturgische Beweging duidelijke vormen aan. In haar monografie van 1990A zal ze de beweging waarvan ze zelf deel uitmaakt, beschrijven (1990A: 18-25). In een gesprek met Procter-Smith in januari 1998 stelt zij dat aan de drie door mij in 1996 beschreven kristallisatiepunten van de Feministisch-Liturgische Beweging een vierde dient te worden toegevoegd: WomanSpirit. WomanSpirit in Wolfcreek, Oregon, is de plaats waar het gelijknamige tijdschrift *WomanSpirit* vanaf 1974 wordt gemaakt door vrouwen als Jean en Ruth Mountaingrove. De plaats en het blad zijn een belangrijke inspiratiebron voor zowel de Feministisch-Liturgische Beweging als voor de Goddess-movement. Vele feministische christelijke liturgieën en publicaties van christelijke feministische liturgisten zijn onmiskenbaar geïnspireerd door dit kristallisatiepunt en door publicaties van bij voorbeeld Carol P. Christ en B. Walker.³⁶

In de 'mainstream' kerken in de Verenigde Staten is eveneens de roep om gerechtigheid voor minoriteiten te horen.³⁷ Deze komt onder meer tot uitdrukking in de inzet van (kerk-)mensen voor inclusieve taal. Vanaf de jaren

34. Voor verwijzing naar een Graal-publicatie van Clark e.a. 1981 (Procter-Smith 1990A: 185, n.8). Voor verwijzingen naar Women-Church zie Procter-Smith 1985A: 239, 1990A: 168; Tripp 1991: 254). Voor verwijzingen naar Women-Church publicaties van Ruether en Schüssler Fiorenza zie Procter-Smith 1990A: 48, 52-4, 139-40, 148, 180 n. 15, 187 n. 31).
35. Voor kristallisatiepunten van de Feministisch-Liturgische Beweging in de Verenigde Staten van Amerika: De Graal, Women-Church en de Evangelical Women's Caucus zie Dijk 1996A: 78-88. Voor een recente beschrijving van 'evangelisch feminisme' en 'Women-church' vgl.: Hardesty 1996: 287-9; Winter 1996: 317-8. Voor recente evangelisch-feministische publicaties zie Mollenkott 1987, 1993. In een gesprek in jan. 1998 blijkt ze het tijdschrift van de Evangelical Women's Caucus, *Daughters of Sarah* en de monografie van Scanzoni/Hardesty (1992) te kennen.

36. Vgl. Dijk 1996A: 76, 86, 104; Eller 1993: 7. Procter-Smith benadrukt dat zij vanuit christelijk perspectief schrijft. Zij maakt een onderscheid tussen de Feministisch-Liturgische Beweging in de Verenigde Staten van Amerika - waarbij zij betrokken is - , de feministisch-joodse liturgische en de feministische spiritualiteitsbeweging (Procter-Smith 1995A: 14). Zowel auteurs die zich die tot de joodse liturgische beweging rekenen zoals Elwell (1993: 111-27) en Wenig (1993: 31-43) als auteurs die zich tot de Goddess movement rekenen zoals Christ (1979: 273-87), Culpepper (1987) en Walker (1985) zijn voor Procter-Smith serieuze discussiepartners. Vgl. Procter-Smith 1985A: 227-9, 235; 1990A: 96-107, 182-4; Procter-Smith/Walton 1993: 137-63.

37. Zie ook de voorgeschiedenis van dit thema in de Verenigde Staten van Amerika. De Quakers zetten zich sinds de 17e eeuw in voor de mensenrechten van slaven en vrouwen. Deze inzet komt tot uiting in hun liturgie. Vgl. de 19e eeuwse theoloog Maurice en Rauschenbusch in de 20e eeuw (White 1990: 37).

zeventig neemt het thema 'bevrijding van onderdrukking' een dominante plaats in theologische en liturgische discussies.³⁸ Voor een aantal liturgiewetenschappers zijn liturgie en gerechtigheid onlosmakelijk met elkaar verbonden.³⁹ Ook voor een groep studenten en docenten liturgiek aan de University of Notre Dame is dit een belangrijk thema (White 1978; Searle 1980). Veranderingen in liturgisch taalgebruik zijn volgens Procter-Smiths hoofdbegeleider James F. White een kwestie van rechtvaardig liturgisch en sociaal handelen: 'The concern about sexist language is a major means for changing attitudes (...) words are certainly among our most important formative elements' (White 1978: 1206).⁴⁰ Hij verzet zich tegen seksistische taal in de liturgie en pleit voor de ontwikkeling van een liturgische taal die beide seksen bevestigt tot in de Godstaal toe: 'Actually we need language even more explicitly sexual than we now use language that affirms both sexes in our knowledge of God and humanity.' (White 1978: 1203).⁴¹

Recente vernieuwingen in de Engelse taal hebben twee implicaties voor het ter sprake brengen van God in de liturgie. Nu de Engelse taal minder generisch is, wordt het steeds problematischer God in te perken tot masculiene beelden. Persoonlijke, bezittelijke en reflexieve voornaamwoorden voor het mannelijk enkelvoud als 'he', 'his', 'himself' hebben niet langer de inclusieve betekenis die ze eens hebben gehad. Nu impliceren ze dat God

38. Witvliet 1986: 302-5. Vgl. Van Eyden, Höfte en Wegman e.a. in: Höfte (1984); Lamberts 1995; Sainsbury 1985; Vrijlandt 1987: 347-51.

39. Vgl. de speech van Allen, de vice-president van de North American Academy of Liturgy (1988). In recentere Noord-Amerikaanse publicaties is deze stroming eveneens aanwijsbaar. Zie Empereur/Kiesling 1990; Hughes/Francis 1991, Hughes 1991: 36-52.

40. James F. White, predikant in de United Methodist Church, begon zijn academische loopbaan als hoogleraar liturgiek aan de Perkins School of Theology, Dallas, Texas, in 1978. Als lid van de Section on Worship van de United Methodist Church werkt hij vanaf 1971 mee aan voorstellen voor veranderingen in de liturgische taal. In 1980 zijn 21 delen van de United Methodist *Supplementary Worship Resources*, gepubliceerd (White 1980: 173). White geldt als kenner van de protestantse liturgie in de Verenigde Staten van Amerika. Zie White 1990 (1980), 1983, 1989.

41. Met de publicatie van een lijst met 200 manieren om God aan te spreken levert de Section on Worship van the United Methodist Church een bijdrage aan een uitgebreider hedendaags ter sprake brengen en verstaan van God als de liefde gevende. White stemt in met het voorstel van ICET (The New International Consultation on English Texts, een internationaal, oecumenisch met de ICEL corresponderend lichaam) om liturgische zinnen als: 'who for us men and for our salvation' te vervangen door 'for us and for our salvation' (White 1978: 1203-4; vgl. Allen 1991: 622-3; Dijk 1996A: 91). In 1980 brengt White God in een publicatie als volgt ter sprake. Hij vervangt 'His mercy' door 'divine mercy' in en schrijft 'Godself' in plaats van Himself (White 1980: 12, 18, passim). Deze keuzes zijn illustratief voor het taalgebruik van een groeiend aantal christenen in de Verenigde Staten van Amerika (Ramshaw-Schmidt 1982, herdruk 1988: 202, n. 29).

masculien is. Hierdoor hebben een credo, een hymne of een gebed, waarin deze mannelijke voornaamwoorden voorkomen, veel minder de mogelijkheid uitdrukking te geven aan God dan een tiental jaren geleden mogelijk was (White 1978: 1203).

6. SHAKERLITURGIE EN THEOLOGISCHE VROUWENSTUDIES LITURGIEK

Procter-Smith is geïnteresseerd in 'niet-liturgische' liturgie. Bovendien stelt zij vragen bij ongelijke machtsverhoudingen in de liturgie, bij kerkelijke bepalingen hieromtrent en bij ongeschreven socio-culturele regels in kerk en maatschappij. Zij denkt aan regels die van invloed zijn op de verhouding tussen mannen en vrouwen en op socio-religieuze mogelijkheden van vrouwen in een bepaalde historische situatie. Vanuit de contrastervaring van hedendaagse christenfeministen in de liturgie is voor haar ten slotte ook de vraag relevant of in de liturgische kerkgeschiedenis precedenten te vinden zijn, waarin vrouwen (en mannen beiden) volwaardig subject zijn in de liturgie, waar vrouwen niet worden uitgesloten van liturgisch leiderschap en waarin God niet uitsluitend mannelijk ter sprake wordt gebracht. In het geval dat zulke precedenten gevonden worden is het belangrijk deze te beschrijven en te analyseren en daarbij onderscheid te maken tussen wat een beweging in haar tijd kan bijdragen aan de emancipatie van haar vrouwelijke leden en een kritiekloze toe-eigening van deze bijdrage door hedendaagse feministische theologen. Deze drie aandachtspunten zijn aanwezig in haar in 1983 afgeronde dissertatie, die in 1985 onder de titel: *Women in Shaker Community and Worship. A Feminist Analysis of the Uses of Religious Symbolism* gepubliceerd wordt.⁴² Met haar dissertatie specialiseert Procter-Smith zich op twee wetenschappelijke deelterreinen in de theologie, in liturgische Shaker-studies en theologische Vrouwenstudies Liturgiek.

The United Society of Believers in Christ's Second Appearing, de officiële naam van de Shakers, is een van oorsprong Engelse religieuze groep die zich als de 'Shaking Quakers' afscheidt van de Quakers. Onder leiding van haar stichteres Ann Lee vestigde een gedeelte van de Shakers zich in 1774, tijdens de Amerikaanse revolutie, in de Verenigde Staten van Amerika. De Shakers in de Verenigde Staten zijn bekend om hun gebruik van dans

42. Titel van de dissertatie: "Women in Shaker Community and Worship: A Theological Analysis of the Uses of Religious Symbolism". Dissertaties in de Verenigde Staten zijn als microfiche toegankelijk en worden veelal niet gepubliceerd.

gecombineerd met zang en het spreken in tongen in de liturgie.⁴³ Liturgische teksten van deze groep zijn spaarzaam. 'Shaker worship involved the highest degree of active participation of body and mind that Christianity has ever developed' (White 1989: 147). Ann Lee en haar volgelingen beschouwen zichzelf als deel van een traditie van christelijke *dissenters*, die haar spoor trekt vanaf de Montanisten in de vroege kerk tot aan de Quakers (Procter-Smith 1991B; Vgl. Ruether 1983: 21-2). In het zelfverstaan van Shakers zijn zij het overblijfsel van de ware kerk. Drie elementen zijn karakteristiek voor de groep na de dood van de stichtster: het celibaat, een communiaal leven waarin mannen en vrouwen leiders zijn en een theologisch systeem met een tweeledige incarnatie - Ann Lee als de tweede komst van Christus in vrouwelijke vorm - en een tweeledige Vader-Moeder God (Procter-Smith 1991B).

In haar dissertatie onderzoekt Procter-Smith de wijze waarop de Shakers liturgische vrouwelijke Godstaal ontwikkelen. Ze zoekt naar een relatie tussen deze taal en theologie met de sociale positie van vrouwen in de Shaker-gemeenschappen. Ze plaatst de praktijken en ontwikkelingen in het denken van de Shakers in de context van die tijd (Procter-Smith 1985A: xii).

Verschillende auteurs in de beginperiode van de feministische theologie en vrouwengeschiedenis - onder wie Radford Ruether - zijn geboeid door dezelfde thematiek. Onderzoek naar de Shakers is volgens haar belangrijk omdat niet alleen de attitudes van de vrouwelijke en mannelijke Shakers ten opzichte van vrouwen, maar ook de liturgische veranderingen in de Godstaal van de Shakers zouden wijzen op een protest tegen de houding van het protestantse Noord-Amerikaanse christendom en van de toenmalige Amerikaanse cultuur tegenover vrouwen.⁴⁴ De groep van de Shakers was volgens Ruether 'the only female-led religion that developed a consistent system of equal empowerment of women.' (Ruether-Keller 1981:48v.) Procter-Smith neemt het oordeel van Ruether niet over.⁴⁵ Egalitaire leiderschapsstructuren, gunstige economische omstandigheden voor vrouwen in de Shakercommunes en een voor deze vrouwen interessant geloof moeten inderdaad niet onderschat worden. Met andere Shakeronderzoekers wijst ze

43. Procter-Smith 1985A: 87. Er bestaan nog twee Shakergemeenschappen in de Verenigde Staten van Amerika, zie White 1989: 147.

44. Zie Procter-Smith 1985A: vii-xi, xvi. Vgl. Bednarowski 1980: 207-231; Ruether/Keller 1981: 47-8, 51; Setta 1979; Zikmund 1979: 209-10.

45. Procter-Smith 1985A: vii, ix-xi, xvi. Voor kritiek op Ruether en Procter-Smith zie Sered. Zij is van mening dat Procter-Smiths en Ruethers hypothesen onbewijsbaar blijven omdat zo weinig voorbeelden bekend zijn van vrouwengodsdiensten waarin godinnen of androgyne godheden een hoofdrol spelen (Sered 1994: 176). Voor gematigder kritiek zie Kitch 1989: 3, n.10, 4, n.13, 4-5, n.16.

er echter op dat de Shakertheologie, met haar opvattingen over inherente verschillen tussen de mannelijke en de vrouwelijke natuur, en de religieus-sociale omgeving waarvan de Shakers deel uitmaken, inclusief de conventionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen, bestaande genderstereotypen versterken. Op grond hiervan neemt ze niet aan dat gelijkheid in leiderschapsstructuren onder Shakers gelijkheid van mannen en vrouwen op alle niveaus van het Shakerdom betekent (1985A: 208). Om die reden vindt ze het van belang naast leiderschapsstructuren andere aspecten bij haar onderzoek te betrekken. Aan de hand van onder Shakers vigerende leiderschapsstructuren, economische verhoudingen, onderlinge arbeidsdeling en aan de hand van de vigerende religieuze ideologie probeert ze zicht te krijgen op de ambigue, veranderende, situatie van vrouwen in de Shakergemeenschappen.⁴⁶ Procter-Smith wil onderzoeken op welke wijzen het versterken van de mogelijkheden die (Shaker-)vrouwen zelf hadden, kan hebben plaatsgevonden en op welke wijze de Shakers daarin faalden (Procter-Smith 1985A: xii, 1991B: 5).⁴⁷ Ze benadrukt dat die aspecten in het leven van Shakervrouwen, die velen verstaan als factoren die kunnen bijdragen aan de emancipatie van Shakervrouwen, geïnterpreteerd dienen te worden in de context van het systeem van seksuele dichotomie in de zich evoluerende Shakergemeenschap. Naast de aanwezigheid van een naar sekse gescheiden leiderschap ontwikkelt zich onder de Shakers ook een dualistische theologie. Beide zijn gebaseerd op de gedachte dat natuurlijke verschillen tussen man en vrouw 'were but reflections of the dual nature of God' (Procter-Smith 1985A: 222-3). Dit denken impliceert volgens haar, dat de activiteiten van vrouwen beperkt zijn tot de vrouwelijke sfeer, hetgeen vrouwen op het sociale niveau belemmert.⁴⁸ Op religieus niveau betekent dit dat vrouwen in het theologische en sociale systeem van de Shakers op de tweede plaats komen. De legitimatie hiervan wordt ontleend aan een interpretatie van het verhaal van de zondeval. Na de dood van Ann Lee waren mannelijke Shakertheologen van mening dat vrouwen zondiger waren dan mannen en dat zij door de tweede komst van Christus als Moeder Ann Lee gered konden worden (Procter-Smith 1985A: 225-6).

46. Procter-Smith 1985A: vii, 232. Vgl. Humez 1991: 85; Mercadante 1990: 74-115.

47. Ik volg Marja Meerburgs suggestie om Procter-Smiths veel gebruikte term 'empowerment' te vertalen met 'het versterken van de mogelijkheden die vrouwen zelf hebben'.

48. Volgens White benadrukten de Shakers de gelijkheid van de seksen in de liturgie en in de leiderschapsrollen in de gemeenschap. 'Men might work in the fields and women indoors, but both sexes were considered equal' (White 1989: 46). White verwijst naar Procter-Smith 1985A: 59-60. Procter-Smith interpreteert de gegevens anders dan White: Deze traditionele arbeidsdeling beperkte de werk-opties van Shaker-vrouwen (Procter-Smith 1985A: 59).

Op enkele pagina's aan het slot van haar dissertatie gaat ze in op lacunes in de feministische theologie van dat moment (Procter-Smith 1985A: 226-7). Hier verwoordt zij eveneens in aanzet de problemen, doelen en taken van theologische Vrouwenstudies Liturgiek. In de periode van 1976-1983 staat Vrouwenstudies Liturgiek in de Verenigde Staten van Amerika nog in de kinderschoenen. De aandacht van feministische theologes voor liturgie beperkt zich volgens haar in deze periode tot liturgievernieuwing, waarin de nadruk ligt op de verandering van liturgische taal en op het verschijnen van grotere aantallen vrouwen op de kansel en achter het altaar. Zo'n benadering vindt zij oppervlakkig, omdat deze niet samengaat met het kritisch bevragen van structuren en vooronderstellingen van gangbare liturgische praktijken. De aanwezigheid van vrouwelijke voorgangers en het weglaten van woorden als 'brothers' en 'man' resulteert op z'n best in een niet aanstootgevende liturgie. Op z'n slechtst verhullen deze liturgische vernieuwingen volgens haar ernstiger vormen van discriminatie van vrouwen in de vierende gemeenschap. In haar dissertatie stelt zij zich ten doel een feministische liturgische theologie en een feministische liturgiek te ontwikkelen.⁴⁹ Dit doel sluit nauw aan bij één van de hoofdrichtingen van de liturgiek: liturgische theologie. In dat kader stipt ze in kort bestek de betekenis van haar onderzoek aan voor thema's die auteurs theologische vrouwenstudies aan de orde stellen.

Procter-Smith is er met Christ en Daly van overtuigd dat hedendaagse vrouwen symbolen en rituelen nodig hebben die de macht van vrouwen legitimeren (Procter-Smith 1985A: 228). Toch beveelt ze de vrouwelijke beelden van God die zij bij de Shakers aantreft niet aan hedendaagse feministische vrouwen aan.⁵⁰ De vrouwelijke godsbeelden van de Shakers zijn immers ingebed in een Shakersysteem van seksuele complementariteit en in een socio-religieuze werkelijkheid die verschilt van de sociale werkelijkheid van hedendaagse vrouwen in de Verenigde Staten van Amerika. Vrouwelijke beelden van God zijn niet los van de socio-religieuze context

49. Voor de term 'liturgische theologie' zie Irwin 1990: 724-27; Joosse 1991; Kavanagh 1984; Lathrop 1993; Wainwright 1986: 505-7. Onder 'feminist worship' verstaat zij 'worship activity which empowers women and which is directed toward a God who empowers women' (Procter-Smith 1985A: 228). Liturgische theologie omschrijft ze in een gesprek in 1998 zo: theologische interpretatie en reflectie op christelijke liturgieën.

50. In de periode van 1837-1847 spreken Shakers van God als 'Holy Mother Wisdom'. Victoriaanse modellen van moederschap spelen in dit beeld een rol (Procter-Smith 1985A: 156). Voor de inhoud en de betekenis hiervan voor de Shakers, zie Procter-Smith 1991B: 10-13. Voor de betekenis van El Shaddai voor de Shakers, zie Ruether/Keller 1981: 65. 'El, God, its meaning, Strength: Shaddi, the plural whose singular, Shad, signifies, a Breast and is feminine.' Voor een latere beschrijving van het beeld van Jezus als wijsheid, zie Procter-Smith 1995A: 97-100.

verkrijgbaar. (Shaker-)Theorieën over seksuele dichotomie kunnen volgens haar gevaarlijk zijn voor vrouwen. In een patriarchale samenleving kunnen ze functioneren als middel om vrouwen haar plaats toe te wijzen en sekserollen voor te schrijven (Procter-Smith 1985A: 228). In een latere publicatie stelt ze dat de Vader-Moeder-God in het theologisch systeem van de Shakers het traditionele christelijke verstaan van een mannelijke redder wijzigt (Procter-Smith 1991B: 3-4). In dezelfde studie meent ze eveneens dat ouderbeelden van God, die ingebed zijn in ideeën van de Shakers over mannelijkheid en vrouwelijkheid, naar dualisme neigen. Deze beelden van God kunnen volgens haar gebruikt worden om dualistische theorieën over de menselijke en goddelijke natuur te legitimeren.⁵¹ Het onderzoeksinstrumentarium van de tijd waarin Procter-Smith aan haar dissertatie werkt bestaat uit methoden om liturgische teksten te analyseren, uit de door Elisabeth Schüssler Fiorenza ontwikkelde methode om 'achter de teksten' te lezen en uit patriarchaats- en dichotomieanalyse.⁵² Procter-Smith benadrukt de complexiteit van interactie tussen symbolen en sociale rollen. Zes jaar na de publicatie van haar dissertatie schrijft zij dat latere Shakerstudies en onderzoek van Vrouwenstudies Theologie hebben bijgedragen tot een verder inzicht in 'some of the complex relationships between women's social roles and women's religious roles and between official statements about women and women's actual lived experiences' (Procter-Smith 1991B: 5). Haar werk maakt deel uit van deze studies.

In haar reflectie over de relevantie van liturgische principes van de Shakers voor het ontwikkelen van een hedendaagse feministische liturgische theologie noemt ze enkele aspecten van de Shakerliturgie: het collectieve karakter van de liturgie⁵³ en het bruikbaarheidsprincipe, dat wil zeggen 'the insistence that no words or rituals were binding on Believers any longer than they were 'profitable to their travel in the Gospel' (Procter-Smith 1985A: 222, 230, 233). Het weerhield de Shakers ervan een clerus en sacramenten in te stellen. Volgens Procter-Smith kan dit principe helpen voorkomen dat woorden, beelden of liturgische vormen van groepen of individuen verstarren. In feministische liturgische reflectie is het van belang bepaalde vormen niet te sacraliseren. Het ontwikkelen van voorgeschreven rituelen en het ontstaan van een heilige klasse mensen die als enige verantwoordelijk is voor de uitvoering van deze rituelen, is in de geschiedenis immers vaak samengegaan met de inperking van de rollen van vrouwen. Het accentueren van de bruik-

51. Voor opvattingen van Procter-Smith over God als ouder zie 1990A: 102-5.

52. Voor verstaan van en later ontstane kritiek op het gebruik van patriarchaat voor theorievorming, zie Outshoorn 1989: 6-13.

53. Procter-Smith werkt dit aspect op deze plaats niet nader uit.

baarheid van ritën in de liturgische gemeente, lijkt nauw aan te sluiten bij wat Procter-Smith later nadrukkelijk één van de drie waarden noemt van het feministisch liturgisch gebeuren, het experimentele karakter ervan (Procter-Smith 1991A: 21).

Naast de bovengenoemde twee aspecten noemt Procter-Smith de Shakerliturgie bovendien relevant voor het ontwikkelen van een feministische liturgische theologie in die zin dat de Shakers iedere autoritaire manier van vieren afwijzen.⁵⁴ Afwijzing van iedere vorm van hiërarchisch, liturgisch leiderschap en een sterke voorkeur voor gedeeld leiderschap is volgens Procter-Smith en vele anderen immers karakteristiek voor feministische liturgie (Procter-Smith 1990A: 23; 1992A: 70).

Een ander element van de Shakerliturgie, dat wellicht relevant is voor reflectie over feministische liturgische theologie, is het sterk charismatische karakter van de Shaker-bijeenkomsten. Procter-Smith stelt dit in een later geschrift aan de orde (1991B: 6). De gaven van de Geest aan vrouwen en mannen - de gave van dans, profetie en zang - zijn tekenen:

of a radical affirmation of the religious autonomy of each believer. (...) Shaker religion was strongly communal in identity. Nevertheless, the Believer's acceptance of Shakerism depended ultimately on internal and personal confirmation. (...) Moreover, this powerful internal authority was interpreted to be 'of God' and could not be denied. (...) women's religious autonomy was a basic emancipatory element of Shakerism from the beginning of the movement. (Procter-Smith 1991B: 6).

De bevestiging van de religieuze autonomie van vrouwen en het belang van innerlijke, persoonlijke zekerheid, die verstaan wordt als 'van God', maakt het enkele vrouwen in de latere Shakergeschiedenis mogelijk die religieuze macht uit te oefenen, waarmee de gemeenschap in haar beginperiode vertrouwd is, ook al is de genoemde interne vernieuwing van korte duur. Onafhankelijk van de hiërarchie ontvangen sommige vrouwen de gave der profetie en zien Gods gezicht als Heilige Moeder Wijsheid (Procter-Smith 1991B: 17). Andere Shakervrouwen voelen zich gedwongen zichzelf en hun spirituele gaven te onderwerpen aan het mannelijk gezag (Procter-Smith 1991B: 17-8).

De Feministische Liturgische Beweging is niet charismatisch te noemen. De historische voorgangsters van één van de kristallisatiepunten, de

54. Procter-Smith 1985A: 230. Opvallend vind ik dat ze het feit dat de Shakers geen clerus of sacramenten kennen in dit verband niet noemt.

Evangelical Women's Caucus, wellicht gedeeltelijk.⁵⁵ De Feministische Liturgische Beweging benadrukt volgens Procter-Smith wel - wellicht analoog aan charismatici zoals de Shakers - dat vrouwen ritueel gezag opeisen (Procter-Smith 1992A: 69, 73, 1993A: 1) en dat vrouwenervaringen in feministische liturgieën normatief zijn (Procter-Smith 1990A: 21). Wat zou een bereflecteerde grond voor deze gegevens kunnen zijn? Procter-Smith benadrukt elders dat de verhalen die vrouwen in feministische liturgieën vertellen Gods verhalen, heilige verhalen zijn (Procter-Smith 1995A: 59-60).⁵⁶

Zowel in haar Shakerstudie als in haar latere werk levert Procter-Smith bouwstenen voor een constructie van een godsdienst en liturgie voor vrouwen. Voor haar is het belangrijk dat zo'n constructie duurzaam kan zijn. Ze interpreteert de vroege Shakergeschiedenis als een leerschool. Van de Shakers leert ze dat het mogelijk is vorm te geven aan een vrouwenreligie:

that is gynocentric, and therefore, takes women's lives and experiences and needs seriously, that encourages women's religious leadership, and that is grounded in female images that are both historical and divine. What seems to be far more difficult is to sustain such a religion (Procter-Smith 1991B: 22).

7. ACADEMISCHE LOOPBAAN (7.1). BIJDRAGE AAN LITURGIEK (7.2)

7.1 *Academische loopbaan*

Na de verdediging van haar proefschrift keert Procter-Smith terug naar het Zuiden van de Verenigde Staten. In 1984 wordt ze eerst als 'assistent' en later als 'associate professor of worship'⁵⁷ benoemd aan de Perkins School of Theology (Perkins), die deel uitmaakt van Southern Methodist University in Dallas, Texas. 'Perkins' is een theologisch seminarie van de United Methodist Church in Dallas, Texas.⁵⁸ In 1996 wordt ze aan hetzelfde

55. Voor een beschrijving van de emancipatoire mogelijkheden voor evangelische feministen, m.n. haar deelname aan de eerste feministische golf, in de 19e eeuw in de Verenigde Staten van Amerika. Zie Hardesty 1984. Hardesty is één van de initiatiefneemsters van The Evangelical Women's Caucus, één van de kristallisatiepunten van de Feministisch-Liturgische Beweging in de Verenigde Staten van Amerika. Zie Dijk 1996A: 86-8.

56. Zie paragraaf 7.2: Het delen van vrouwenverhalen in de liturgie.

57. In 1985 luidt de leeropdracht: het geven van onderwijs in de liturgiek. Aanstelling als 'Assistant' en 'Associate' professor is te vergelijken met respectievelijk universitair docent en universitair hoofddocent in Nederland. Met dank aan Susan Roll.

58. Zie Procter-Smith 1985B: 29. De United Methodist Church ontstaat in 1968 bij een fusie tussen de Methodist Church en de Evangelical United Brethren Church (Hickman 1991: 112; Holifield 1990: 1202). In 1991 telt de United Methodist Church 10 miljoen, 800.000 leden.

seminarie op een hoogleraarstoel benoemd waaraan een naam van een persoon, LeVan, verbonden is: 'LeVan Professor of Preaching and Worship'. Zo'n benoeming wordt als een eer beschouwd. Ze maakt deel uit van de afdeling praktische theologie waarvan ze van 1997-1999 voorzitter is.⁵⁹ Studenten van 'Perkins' zijn afkomstig uit de protestantse kerken - met name de United Methodist Church en de Episcopal Church - en de rooms-katholieke Kerk. De liturgische stijl van de meerderheid van de studenten die lid zijn van de United Methodist Church in het Zuiden van de Verenigde Staten kenmerkt zich door haar voorkeur voor het informele, meditatieve en is verstoken van liturgische gewaden en symbolen.⁶⁰

Tot 1985 publiceert Procter-Smith enkele artikelen die niet direct met theologische Vrouwenstudies Liturgiek van doen hebben. In één daarvan reflecteert ze over de opstelling, uitwerking en betekenis van een liturgisch rooster voor studenten en staf van 'Perkins'.⁶¹ Hierin benadrukt ze het gemeenschappelijke van de liturgie en van het gebed. Ze besteedt aandacht aan de gebruikte taal, aan de indeling van de liturgische ruimte en aan het ruimte maken voor spontane gebeden, in het bijzonder van kinderen.

De publicatie van haar dissertatie markeert een waterscheiding. Vanaf dit moment heeft het merendeel van haar lezingen en publicaties betrekking op het terrein theologische Vrouwenstudies Liturgiek.⁶² Steeds meer collega's in theologie, liturgiek en theologische vrouwenstudies en uit andere disciplines zoals culturele antropologie,⁶³ theaterwetenschappen⁶⁴ en Shakerstudies

Deze kerk kent meer samenstellende delen dan de meeste Noord-Amerikaanse protestantse kerken. Liturgisch komt dit tot uiting in de publicatie van Afro-Amerikaanse, Aziatisch Amerikaanse en Spaanse Hymnals en van *The United Methodist Hymnal* (1989) als in de poging de liturgische taal inclusief te maken. Inclusieve Gods-taal is problematisch. In het algemeen wordt God in de liturgie aangesproken als 'Father', 'Lord' en 'King' (White 1989: 169-70).

59. Alleen stafleden die na een procedure van 8 jaar vast benoemd (tenure) worden, komen voor het roulerend voorzitterschap in aanmerking.

60. Procter-Smith 1985C: 31-2. Voor liturgie in protestantse seminaries, zie Senn 1981: 329-30.

61. Procter-Smith 1985B, 1985C. Voor artikelen vòòr 1985, zie Procter-Smith 1980: 157-68, 1982: 26-31.

62. Voor artikelen, monografieën en lezingen zie literatuurlijst. Twee artikelen en een lezing (Procter-Smith 1987B, 1990D en 1987E).

63. Voor een kritische bespreking van haar Shakeronderzoek, zie Sered 1994: 175-6, 215, 247). Voor opname van haar werk in een studieboek over gender en antropologie zie, Procter-Smith 1997: 390-403 in Brettell/Sargent 1997 (1993A).

64. McCully 1994: 90, 97 n. 397.

maken kennis met haar werk en gaan met haar in discussie.⁶⁵

7.2 Bijdrage aan de liturgiek

De mogelijkheid om een bijdrage te leveren aan de liturgiek vanuit feministisch perspectief heeft te maken met het bijzondere van Procter-Smiths werk en komt ook voort uit een groeiende openheid voor theologische Vrouwenstudies Liturgiek onder liturgiewetenschappers. Iets daarvan blijkt uit 'het woord vooraf' in het in 1986 herziene liturgisch handboek *A New Dictionary of Liturgy & Worship*. Davies, redacteur van het handboek, verantwoordt de opname van nieuwe trefwoorden, waaronder 'Women and Worship' (Procter-Smith 1986B: 543-4), als volgt:

Women's Liberation in its non-exaggerated activities demands a fresh approach to the role of women - hence there are additional entries to cover the Feminist Liturgical Movement, Inclusive Language, the Ordination of Women and Women and Worship. Indeed, anyone sensitive to this current of thought could no longer begin this preface with the sentence that stood at the outset of its predecessor ('woord vooraf' van Davis in de editie van 1972, DD), namely 'ritual would appear to be natural to man'. Ritual is natural to all human beings, whether male or female.

Als eerste feministisch liturgist verwoordt Procter-Smith in dit handboek de kritiek van de vrouwenbeweging op de kerk, in het bijzonder op de liturgie van de kerk. Ze beschrijft vijf thema's, die volgens haar resulteren uit het vernieuwde bewustzijn dat de kerk nog steeds een rol speelt in de onderdrukking van vrouwen als groep. Het interessante aan dit artikel is dat ze het volledige spectrum van de Feministisch-Liturgische Beweging laat zien: van de liturgie van de aanhangsters van de godinnenbeweging die zich niet-christelijke godinnenliturgieën toe-eigenen in afwijking van een volgens hen fundamenteel seksistisch christelijke of joodse traditie tot degenen die de kerk terugroepen naar haar eigen 'wortels', die meer egalitair blijken te zijn dan men heeft verondersteld. Haar beschrijving van de thema's is niet alleen een weergave van de stand van zaken in de Feministisch-Liturgische Beweging en het liturgisch onderzoek. Ze richt de aandacht ook op vijf issues binnen de kerken: vrouwen in het ambt, inclusief taalgebruik refererend aan mensen, het ter sprake brengen van God in de liturgie, de intrigerende vraag of de traditionele structuren van de christelijke of joodse liturgie vrouwen als gelijken van mannen wel kunnen insluiten en de kritiek op de stereotiepe afbeeldingen van vrouwen in de liturgie. Ze beschrijft ook de implicaties van

65. In de periode 1987-1996 staat - verwijzing naar en bespreking van - werk van Procter-Smith 24 maal vermeld in de *Arts & Humanities Citation Index. Guide and List of Source Publications*. Citation Index A-Z (Philadelphia, PA: Institute for Scientific Information).

ieder thema afzonderlijk, legt de vinger op de uitdagingen die deze invalshoek voor de liturgie met zich meebrengen en verwoordt problemen, tegenstellingen en onenigheid op een realistische manier die niet afschrikt maar opwekt tot nader onderzoek en nieuwsgierig maakt naar verdere ontwikkelingen. Ik illustreer mijn leeservaring van dit artikel van Procter-Smith met een citaat over Godstaal in de liturgie:

The predominantly (...) male image of God (...) raises questions about the extent to which women are created 'in the image of God'. (...) Efforts to alter masculine language encounter most difficulty with language referring to God as Father, references to Jesus, and trinitarian formulae. (...) Solutions will require serious re-examination of the underlying theological issues in order to recast the language in a way that is accessible to contemporary sensibilities while remaining faithful to the tradition the church has received. The very understanding of 'tradition' itself has, of course been challenged on the basis of its exclusion and denigration of women. At the present time there is no consensus about a solution among those committed to a change in androcentric language about God, nor will there be an easy one (Procter-Smith 1986B: 543-4).

Ze bespreekt deze thema's door papers aan collega liturgiewetenschappers voor te leggen tijdens conferenties van liturgiewetenschappelijke organisaties waarvan ze lid is: in bijeenkomsten van de North American Academy of Liturgy, de Liturgical Conference en Societas Liturgica. Tijdschriften van deze en andere organisaties publiceren haar werk.⁶⁶ Vanaf 1989 hebben feministische liturgisten een eigen plek in de North American Academy of Liturgy: het Teaching Feminist Liturgy Seminar. In 1988 nemen Procter-Smith, Constance Parvey en Janet Walton het initiatief hiertoe.⁶⁷ Hier bespreken feministische liturgisten hun onderzoeksresultaten en onderwijsplannen met elkaar. Aan deze groep collegae legt Procter-Smith het concept van *In Her Own Rite: Constructing Feminist Liturgical Tradition* voor dat in 1990 gepubliceerd zou worden en binnenkort een vierde druk beleeft. Dit boek is niet alleen een belangrijke bijdrage aan de liturgiek omdat ze hierin haar programma voor theologische Vrouwenstudies Liturgiek uiteenzet maar

66. Zie *Proceedings of the North American Academy of Liturgy* (1992A); *Liturgy* (1985B; 1987B); *Studia Liturgica* (1992B); *Worship* (1987A), *Homiletic* (1987C), *Reformed Liturgy and Music* (1990D), *Modern Liturgy* (1991A).

67. Het Teaching Feminist Liturgy Seminar komt sindsdien jaarlijks bijeen. Leden zijn Kathy Black, Linda Clark, Mary Collins, Ruth Duck, June Goudey, Heather Murray Elkins, Frank J. Henderson, Diann Neu, Lesley Northup, Marjorie Procter-Smith, Susan K. Roll, Robin Knowles Wallace, Janet Walton, Margaret Moers Wenig en Miriam Therese Winter. Procter-Smith coördineert het seminar in 1993, 1994 en 1998.

ook omdat collega's instemmend naar dit boek verwijzen.⁶⁸

De vijf genoemde thema's spelen een rol in dit boek. In het kader van de vraag naar Procter-Smiths bijdrage aan de liturgiek ga ik nader in op haar uitwerking van het vierde thema, in het bijzonder op twee issues in de studie⁶⁹ van 1990 in en op één issue in haar laatste monografie (Procter-Smith 1995A). Het vierde thema, de vraag of de traditionele structuren van de christelijke of joodse liturgie vrouwen als gelijken van mannen wel kunnen insluiten, lijkt impliciet de inzet te zijn van *In Her Own Rite*, en wordt uitgewerkt in issues als dialoog en gedachtenis. Dit vierde thema wordt eveneens actueel wanneer Procter-Smith in *Praying with Our Eyes Open. Engendering Feminist Liturgical Prayer* (1995A) haar werk aan de constructie van een feministische liturgiek voortzet. Eén van de issues die de traditionele structuren van de liturgie onder spanning zet, is het delen van vrouwenverhalen in de liturgie.

Dialoog

Procter-Smith stelt de aanwezige spanning tussen de kritiek van de Feministische Liturgische Beweging op de liturgie en de ruimte die de christelijke liturgie feministische vrouwen al dan niet kan bieden op een vruchtbare manier aan de orde. Als eerste in het Amerikaans-Engels taalgebied onderneemt zij een reflexieve poging om de kritiek van de Feministische Liturgische Beweging bespreekbaar te maken. In haar boek maakt ze de Feministische Liturgische Beweging tot partner in een dialoog met de wetenschappelijke producten van een recente liturgische veranderingsbeweging in de kerken, de Liturgische Beweging, die door het werk van vele liturgiewetenschappers gevoed is. Procter-Smith is bij beide bewegingen betrokken en is ervan overtuigd dat het resultaat van de dialoog tussen de vrouwenbeweging, de Feministische Liturgische Beweging in de Verenigde Staten van Amerika en de Liturgische Beweging een bijdrage kan leveren aan noodzakelijke veranderingen in de kerk (Procter-Smith 1990A: 10). Zij zet de

68. Voor verwijzingen zie Elkins 1994: 29, 160 n.9, 39, 161 n.22, 161 n.25, 94, 166 n.22, 172 n.6; Northup 1993: 145; Roll 1994: 389. Duck (1995: 133-134, n.10-1) verwijst naar Procter-Smith' (1990A: 122) wijze van schriftinterpretatie: een dialoog tussen het luisteren naar en het eerlijk uitdrukking geven aan de eigen ervaring (Duck 1995: 134 n. 17-20, vgl. Duck 1996: 152-3); Meyers/Campbell 1996: 121; Meyers maakt in haar artikel over inclusieve taal in de Episcopal Church USA instemmend gebruik van Procter-Smiths opvattingen over het weglaten van mannelijke verwijzingen naar God (Meyers 1995: 121, n.8). Het blad *Perspectives. A Journal of Reformed Thought*, besteedt een themanummer aan 'God-language' en nodigt Procter-Smith uit in dit nummer een artikel te schrijven (1993C).

69. Voor Procter-Smiths bijdrage aan discussies over inclusieve (Gods)taal, zie Dijk 1997: 49-66, 1998: 395-407.

dialogoog in met haar ervaring van een cognitieve dissonantie tussen de waarden en overtuigingen van de vrouwenbeweging, in het bijzonder van de Feministisch-Liturgische Beweging, en die van de Liturgische Beweging. Aan de dialoog gaat een contrastervaring van feministische christenvrouwen ten aanzien van de liturgie(k): 'Zo moet het niet', vooraf. De contrastervaring resulteert voor Procter-Smith in een spanning - cognitieve dissonantie - tussen een kerkelijke liturgische taal en de dagelijkse leefwereld en taal van feministen die in een maatschappelijke context leven waarin machtsrelaties tussen mannen en vrouwen onder kritiek staan en mede door de inzet en het protest van de vrouwenemancipatiebeweging veranderd zijn.⁷⁰

Ook in haar persoonlijke en professionele geschiedenis ervaart zij de genoemde cognitieve dissonantie. Feministische vriendinnen vragen haar wat een goede feminist als zij te zoeken heeft in de liturgiek. Collega's in de liturgiek menen dat haar belangstelling voor feminisme geen wezenlijk onderdeel uitmaakt van haar werk in de liturgiek (Procter-Smith 1990A: 9). Procter-Smith lost de ervaren cognitieve dissonantie niet op door één van beide bewegingen de rug toe te keren. Ze lost de dissonantie ook niet op door een scheiding aan te brengen tussen haar professionele leven en haar betrokken zijn bij de vrouwenbeweging, in die zin dat ze in de ene 'wereld' liturgist is en/of een gelovige die zonder protest opgaat in de liturgie, gevat in conventionele taal.⁷¹ Vanuit deze contrastervaring en cognitieve dissonantie verzet zij zich tegen patronen van overheersing, die zij aantreft in de liturgie en in de verhouding tussen man en vrouw en tussen vrouw en vrouw (Procter-Smith 1995A: 14). Haar betrokkenheid bij beide bewegingen neemt niet weg dat haar loyaliteit in de eerste plaats de vrouwen in de vrouwenemancipatiebeweging geldt.⁷² De geïntendeerde dialoog neemt de vorm van een kritische dialoog van de vrouwenbeweging, in het bijzonder de Feministisch-Liturgische Beweging, met auteurs uit de Liturgische Beweging

70. Procter-Smith ziet een feministische theologe, inclusief zichzelf, als een onruststoker, een 'resident alien' (een vaste bewoner en vreemdeling), die het proces van de marginalisering van vrouwen in theologie en liturgie verstoort, de kerkelijke liturgische taal van de heersers transformeert en omvormt in de taal van het vrije volk Gods (Procter-Smith 1995A: 13). Voor de term 'resident alien' verwijst ze naar Schüssler-Fiorenza 1993: 335. Vgl. Bons-Storm 1996: 7-18.

71. In theorie en praktijk is ontkenning van de problemen van vrouwen in de liturgie ook een manier om met de bedoelde spanning tussen liturgische structuren en de positie die vrouwen in de maatschappij innemen om te gaan. Met dank aan Marja Meerburg.

72. Vgl. Procter-Smith 1993B: 314. Ze spreekt ook van een tweeledige betrokkenheid op de kerk en op de vrouwen van de kerk (Procter-Smith 1990A: 10).

(Procter-Smith 1990A: 13).⁷³ Volgens haar is de wereld, inclusief de kerk geen veilige plaats voor vrouwen en is de kerk medeverantwoordelijk voor het lijden, het misbruik van vrouwen (Procter-Smith 1990A: 9, 1995A: 15). De vrouwenbeweging draagt bij aan de verandering daarvan. In de dialoog tussen beide bewegingen vraagt zij naar de overeenkomsten en verschillen (Procter-Smith 1990A: 9). Beide bewegingen staan volgens haar op gemeenschappelijke grond. Ze wijst op drie punten van overeenkomst. Beide bewegingen zijn er volgens haar van overtuigd dat liturgie constitutief is voor de identiteit en het geloof van een gemeenschap. In dat kader is de participatie van alle gelovigen van belang. Als liturgie bepalend is voor de identiteit en het geloof van de gemeente moet de liturgie ook in werkelijkheid het werk van de gelovigen zijn. Procter-Smith vermeldt in dit verband dat protestanten veelal naar het reformatorisch principe van het 'priesterschap van alle gelovigen' verwijzen om participatie van de gemeente in de liturgie te bevorderen (Procter-Smith 1990A: 29). In de tweede plaats delen de Liturgische Beweging en Feministisch-Liturgische Beweging de opvatting dat de liturgie contextueel is. Wil een liturgisch gebeuren het werk van de gelovigen zijn, dan is dit gebeuren relevant voor het dagelijks leven van deze vierende mensen in deze context.⁷⁴ Ten slotte benadrukken beide het belang van rituele expressie in de liturgie. Liturgie is meer dan woorden en moet vorm krijgen in symbolen, gebaren, beweging en gevoel voor fysieke ruimte (Procter-Smith 1990A: 26-30).

Een belangrijk verschil van mening tussen beide bewegingen is gelegen in de waardering van de liturgische traditie en het gezag dat eraan wordt toegekend. De waardering van de Liturgische Beweging voor de traditie is gegroeid uit het hervinden van een gemeenschappelijke oecumenische traditie - bijvoorbeeld haar consensus over de vorm van de liturgie - die voorafgaat aan de strijd die scheuring bracht tussen de huidige kerken. In dit verband

73. Uit de opzet van het betoog en uit het vaststellen van punten van de agenda voor de dialoog blijkt dat haar betrokkenheid bij de vrouwenbeweging prevaleert boven haar betrokkenheid bij de Liturgische Beweging (Procter-Smith 1990A, hoofdstuk 1). Procter-Smith laat de bespreking van de thema's voor de dialoog tussen beide bewegingen voorafgaan door een analyse van de patriarchale samenleving (14-8). Ze typeert de Feministisch-Liturgische Beweging in de Verenigde Staten van Amerika (18-25) en de Liturgische Beweging (25-30). De dialoog die Procter-Smith initieert, verwoordt volgens haar wederzijdse kritiek (30-35). Zij geeft geen bronverwijzingen voor de vragen die de Liturgische Beweging aan het feminisme stelt, noch voor de vragen die de Feministische Liturgische Beweging in de Verenigde Staten van Amerika aan de Liturgische Beweging stelt. De kritische vragen zijn afkomstig van Procter-Smith. De Liturgische Beweging is het adres van deze kritiek.

74. Procter-Smiths verwoording van de 'pastorale norm', één van de normen die volgens de Liturgische Beweging vorm geeft aan recente liturgische vernieuwing.

is het begrijpelijk dat voor de Liturgische Beweging historische argumenten, ontleend aan liturgische praktijken van de vroege kerk, vaak normatief zijn wanneer het gaat om beslissingen over of legitimatie van een bepaalde liturgische praxis.

De Feministisch-Liturgische Beweging daarentegen staat argwanend tegenover argumenten die op 'traditie' gebaseerd zijn. Gezien het androcentrisme van bijbelteksten en van de vertalingen daarvan heeft ze er immers weet van dat vrouwen, hun rollen en bijdragen in het overleveringsproces weggelaten of vertekend zijn. In een gesprek tussen beide bewegingen over dit verschil in waardering stelt Procter-Smith agendapunten ter bespreking voor. Ik noem er één in de vorm van een vraag die zij stelt:

How is tradition constructed? And what would Christian liturgical tradition look like if it included women's tradition? (...) it is worth examining the implication that tradition is constructed, and what that might mean for a productive dialogue between these two movements. (Procter-Smith 1990A: 33).

Bij het beantwoorden van deze vraag is het belangrijk zich te realiseren dat de traditie van beide bewegingen geconstrueerd is. Volgens Procter-Smith wordt de traditie niet zozeer gevormd door wat gebeurd is maar door de herinnering. De huidige herinnering van de liturgische traditie is eenzijdig. Ter correctie van deze eenzijdigheid en van de lacune in de herinnering van en aan vrouwen dient, volgens Procter-Smith, een feministische liturgische traditie geconstrueerd te worden. Voor deze constructie bouwt ze voort op de door Schüssler Fiorenza uitgewerkte vier stappen hermeneutiek: de hermeneutiek van argwaan, van verkondiging, van gedachtenis en creatieve actualisatie. Anders dan de bijbelse traditie is de liturgische traditie volgens Procter-Smith niet gebaseerd op teksten maar op een gebeuren. Voor een reconstructie van dat gebeuren spelen in *In Her Own Rite* issues als gedachtenis en verbeelding, en in *Praying with Our Eyes Open* (1995A) het issue van 'verhaal' een belangrijke rol. Hieronder ga ik op 'gedachtenis' en 'verhaal' nader in.

Voor de dialoog tussen beide bewegingen en voor de bijdrage van Procter-Smith aan de liturgiek concludeer ik voorlopig dat de beide bewegingen er oog voor gekregen hebben dat er iets ontbreekt aan haar liturgische traditie. Deze is eenzijdig. Beide bewegingen zien in dat relativisering van het normatieve van huidige in de liturgie gebruikte historische liturgische teksten van belang is, wil men een christelijke liturgische traditie construeren die mannen en vrouwen als gelijken insluiten kan, een liturgische traditie waarin mannen en vrouwen als gelijken vorm geven aan de liturgie, opgevat als werk van de verzamelde gelovigen.

Gedachtenis

Feministische vrouwen in de 'mainstream' kerken in de Verenigde Staten hebben dringende spirituele en rituele wensen waaraan traditionele christelijke gemeentes niet tegemoet komen (Procter-Smith 1993D: 3). Ervaringen die vrouwen opdoen aan uitsluiting uit de ambten, aan aanwijsbare stereotypering of onzichtbaarmaking van - bijbelse - vrouwen in bijbelvertalingen, in liederen en lectionaria, vervorming van vrouwbeelden, aan het aanspreken van God met mannelijke woorden spelen daarin een belangrijke rol. Procter-Smith typeert deze situatie bewust met het woord 'amnesia'. De kerkelijke liturgie wordt verondersteld te gedenken, dat wil zeggen de voor het volk bevrijdende daden Gods te gedenken (anamnesis). De kerkelijke liturgie lijdt echter aan amnesie en vrouwen lijden daaronder. De kerken lijden volgens haar zelfs aan een progressief geheugenverlies ten aanzien van haar liturgie. Deze vergeet vrouwen in het verleden en in het heden. Bijbelse vrouwen worden in de liturgie op een bepaalde wijze voorgesteld, vermeden, of sterker nog, vergeten.⁷⁵ Voor zover bijbelse vrouwen in het merendeel van de lectionaria niet worden vermeden, overheersen negatieve, stereotiepe beelden van vrouwen. De positieve beelden van vrouwen in de liturgie versterken volgens haar de tweederangs status van vrouwen (Procter-Smith 1986B: 544).⁷⁶ In het verlengde hiervan ligt Procter-Smiths gedachte dat het vrouwen aan een eigen christelijke liturgische traditie ontbreekt.⁷⁷ Vrouwen ervaren de huidige liturgie niet als eigen maar als een inperking van wie zij - kunnen - zijn. Het erfdeel van christelijke vrouwen, en in het bijzonder het gedenken van haar profetisch-liturgische daden is volgens Procter-Smith in de liturgie verloren gegaan. Zij past Schüssler Fiorenza's exegese (1983: xii-xiv) toe op theologische Vrouwenstudies Liturgiek. Ter illustratie verwijst

75. Zie Campbell 1994: 57-68; Dijk 1992: 48-9, 51-2; Janetzky 1990: 415-431; Biezeveld 1994: 7-24; Procter-Smith 1986A, 1992B; de Werkgroep Vrouw & Kerk, e.a. 1991: 52-3; van der Maas 1994: 99-112.

76. Procter-Smiths these staat naast - wellicht recht tegenover - de opvatting van Wainwright en White die van mening zijn dat de United Methodist Church en the United Church of Christ het verst gevorderd zijn in het gebruik van inclusieve taal in de liturgie en in het aanbrengen van veranderingen in het ter sprake brengen van God in de liturgie (Wainwright 1992: 337; White 1989: 169). God bijvoorbeeld aanspreken als moeder en God in gebed met een moeder vergelijken, kunnen in Procter-Smith' visie de tweederangsstatus van vrouwen bij mensen versterken terwijl ze in White's of Wainwrights opvatting een verre gaande verandering in de liturgie behelzen.

77. Het geheugenverlies is volgens Procter-Smith opzettelijk en selectief: 'The church indeed cannot be said to have forgotten women; it has remembered women when we have seemed to be troublesome or dangerous, and when we have been docile or useful. But it has forgotten to take women and our memories seriously, even when commanded by Jesus to do so' (Procter-Smith: 1990A: 39). Zij verwijst naar Marcus: 14:9 ter ondersteuning van haar these.

zij naar Mattheüs 26: 6-13 en Marcus 14: 3-9, twee pericopen, waarin Jezus een messiaanse zalving ontvangt van een vrouwelijke discipel. Om haar daad wordt zij door Jezus geprezen. Naar het evangelie van Marcus zegt Jezus: 'Voorwaar, Ik zeg u, overal waar het evangelie verkondigd zal worden, over de gehele wereld, zal ook tot haar gedachtenis gesproken worden van wat zij gedaan heeft.' (vs 9, NBG-vert.). In het kerkelijk liturgisch herdenken van Jezus' lijden is volgens Procter-Smith geen spoor van deze vrouw, van haar handeling en van deze woorden van Jezus terug te vinden. In de kerkelijke lectionaria treft zij deze teksten niet aan. In de zalvingsliturgieën wordt niet naar haar verwezen (Procter-Smith 1990A: 39). Volgens Procter-Smith is de zalvende handeling van deze vrouw niet alleen te interpreteren als een politieke daad, zoals Schüssler Fiorenza doet, maar ook als liturgische handeling. Zij vermoedt dat de zalving door deze vrouw voor de doophandeling van betekenis is geweest (Procter-Smith 1990A: 175, n.3). Zij ziet het vergeten van het verhaal van deze vrouw en Jezus' woorden volgens het evangelie van Marcus 14: 3-9 als paradigmatisch voor het vergeten van vrouwen en haar liturgisch handelen door de kerk. Deze heeft zich niet gehouden aan Jezus' belofte aan de vrouw die zijn hoofd zalfde (Procter-Smith 1990A: 39).

In het later verschenen *The Revised Common Lectionary* (1992: 96, 122-3) is de genoemde Marcuspericoop als - alternatieve - lezing in het B-jaar opgenomen. Dit lectionarium corrigeert onder meer een aantal omissies waarop Procter-Smith en anderen gewezen hebben. Blijkens haar reactie op de herzieningen vindt Procter-Smith het betreurenswaardig dat in het bovengenoemde lectionarium de vrouw die Jezus' hoofd zalfte en de vrouwelijke discipelen nog steeds gemarginaliseerd worden. Ze komen voor in de marge van de lijdensverhalen. Het lectionarium ruimt geen andere plaats voor haar in. Ze stelt ook andere vragen:

[O]ne wonders about the inclusion of Prov. 31: 10-31, 'A good wife who can find?' While the text praises a woman, she is being praised for adapting well to what Carolyn Heilbrun calls 'the marriage plot', a patriarchal plot which definitely serves men's interests, in this case the husband, who 'has no lack of gain.' (...) In sum, although the revisions of the Common Lectionary generally increase the number of texts which teach the subordination of women, the changes made do not challenge the general androcentric and patriarchal perspective of the Bible itself. But such a lectionary which could include this challenge would have to be constructed on very different principles than any of our current systems. (Procter-Smith 1993G: 52)

Een 'simpele' correctie van het liturgisch geheugenverlies van de kerk is volgens Procter-Smith onvoldoende. Een nog ongeschreven feministisch lectionarium dat identificatieverhalen voor de levens van vrouwen biedt, verdient volgens haar de voorkeur. Ze maakt zelf een blauwdruk voor een

dergelijk lectionarium.⁷⁸ Ik stip enkele belangrijke elementen daarin aan: het collectief gedenken, de liturgie, dient gereconstrueerd te worden wil men vrouwelijke subjecten als volwaardige liturgische actoren zien en niet uitsluiten en/of een plaats in de marge van de traditie geven. Daartoe moet ondermeer de huidige canon uitgebreid worden met gedichten en bijvoorbeeld een witte pagina waarop als kopje staat 'De roeping van de vrouwelijke discipelen':

The whisper of women that can be heard in certain places in and under the biblical text (...) should be amplified by means of feminist translation and by means of liturgical proclamation in song, prayer, dance, poem, sermon (Procter-Smith 1993G: 55).

In de liturgie moeten voor vrouwen destructieve bijbelverhalen als zodanig worden aangewezen. Zij stelt voor dat de kerk in de liturgie rouwt om de verloren gegane liturgische traditie van vrouwen en geeft voorbeelden van creatieve liturgische verwerking van thema's die in een feministisch lectionarium relevant zijn, zoals de gedachtenis aan de onderdrukking van het getuigenis van vrouwen van de opstanding in 1 Cor. 15. Zulk subversief gedenken door christenen geeft hoop voor de toekomst. Procter-Smith benadrukt dat dit gedenken in de liturgie gezamenlijk plaats vindt. Collectief gedenken van het verleden met het oog op een eschatologische toekomst is basis voor identiteit. De beslissing het vergetene en onderdrukte weer op te eisen 'may be motivated partly out of a sense that the knowledge will be accepted, and partly out of a sense of the extremity of need' (Procter-Smith 1990A: 51). Het gedenken van vrouwen en van God in de traditie is gegrond in de christelijke eschatologische hoop, die haar grond vindt in de trouw van God, die mensen gedenkt (Procter-Smith 1990A: 38-45).

Niettegenstaande haar twijfel aan het vermogen van de traditionele structuur van de christelijke liturgie om vrouwen in te sluiten en vrouwen op voet van gelijkheid met mannen te tolereren (Procter-Smith 1986B: 543) levert Procter-Smith met het uitwerken van issues als dialoog en gedachtenis haar bijdrage aan de liturgiek door haar collega's op te roepen bij te dragen aan veranderingen in de liturgie. Zij is er op uit de liturgie, de dialoog tussen God en mensen zodanig te transformeren dat de (na-)gedachtenis aan, de herinnering aan, de verbeelding en proclamatie van christenvrouwen vanzelfsprekend deel uitmaken van de christelijke liturgische traditie (Procter-Smith 1990A: 35-58). Zij wil de liturgie zo veranderen dat deze ook het werk van vrouwen wordt (Procter-Smith 1996B: 168).

78. Zie Procter-Smith 1993G: 54-7. De beschrijving hiervan valt buiten de scopus van deze studie.

Het delen van vrouwenverhalen in de liturgie

De constructie van feministische liturgie(ën) die vrouwen en haar ervaringen insluiten brengt een dusdanige herinterpretatie van de christelijke traditie met zich mee, dat vrouwen daarin zichtbaar worden en dat aan het zwijgen van en over vrouwen een einde komt (Procter-Smith 1990A: 36, 1995A: 17vv, 1996A: 164). Het betekent ook dat feministische christenvrouwen liturgisch gezag voor zichzelf opeisen en namens de gehele vierende gemeenschap gelegitimeerd zijn in het openbaar tot God te spreken, dat wil zeggen namens de gemeente tot God bidden (Procter-Smith 1993D: 1-5, 1995A: 18-9, 1996B: 169). In haar bijdrage aan een feministische liturgie(k) stelt Procter-Smith vrouwen centraal.⁷⁹ Zij spreekt niet voor of in plaats van vrouwen:

The process of transformation, which has empowered women to name our own experiences, has revealed the complexity and the particularity of that experience. Women of color especially have challenged the tendency of white women to speak for all women, and have begun to name the reality of racism and classism among women. (Procter-Smith 1990A: 25)

In haar werk wil ze de mogelijkheden die vrouwen zelf hebben versterken. Ze richt zich tot een God die de mogelijkheden van vrouwen versterkt (Procter-Smith 1985A: 228).⁸⁰ Vanuit vertelde en op schrift gestelde lijdenservaringen van vrouwen aan de liturgie wil zij tevens een bijdrage leveren aan een fundamentele her-ervaring van de christelijke traditie. Voor het mogelijk maken van zo'n her-ervaring ontbreekt in de conventionele liturgie iets essentieels: een collectief narratief referentiekader voor feministische christenvrouwen, een kader om haar leven gezamenlijk, op eigen voorwaarden (zoals zij het zelf zien) te verstaan (Procter-Smith 1995A: 58). Vrouwen kennen alleen patriarchale 'plots' of ze wijzen deze 'plots', bijvoorbeeld de 'plot' van de vrouw als trouwe echtgenote, af. Het meest typerende van deze 'plots' vindt Procter-Smith dat de relaties tussen vrouwen erin ontbreken of negatief worden voorgesteld. Voor het scheppen van een

79. Procter-Smith moedigt vrouwen aan ten behoeve van zichzelf te spreken (vgl. Procter-Smith 1993B: 314). Ik neem aan dat 'vrouwen' vooral slaat op feministisch georiënteerde, witte christenvrouwen in de Verenigde Staten, ook al wijst de tekst soms op het tegendeel, zie Procter-Smith 1990A: 9. Het veelvuldig gebruik van 'vrouwen', veelal zonder nadere aanduiding, draagt niet bij aan de helderheid van de tekst. Dát Procter-Smith uitdrukkelijk niet namens alle vrouwen spreken wil, komt sterk naar voren in Procter-Smith\Walton 1993.

80. In Procter-Smiths werk komen alle taken waar een feministische theologie voor staat, in dit geval op het terrein van liturgiek, aan de orde: 1. Ruimte scheppen voor vrouwen; 2. Ideologie- en religiekritiek; 3. Onderzoek naar de verzwegen geschiedenis van vrouwen; 4. Het ontwikkelen van nieuwe voor vrouwen bevrijdende vormen en inhouden van theologie, in casu liturgie en de kritische reflectie daarop (Dijk, van Dijk-Hemmes, Halkes 1985: 9-13).

nieuw verhaal van onze levens is volgens Procter-Smith het gezamenlijk vertellen van verhalen essentieel.

Feministische liturgieën lijken vrijwel altijd ruimte te maken voor het vertellen en opnieuw vertellen van verhalen.⁸¹ Bij verhalen kan gedacht worden aan autobiografische verhalen, aan fragmenten van mythen en bewerkte midrashiem, aan verhalen, verwoord in liederen, mime, dans en drama, aan bewerkte verhalen, aan getuigenissen en gelijkenissen. Volgens Lesley Northup vormt het narratieve in de feministische liturgie het hart van de wijze waarop

- deze vrouwen zichzelf, anderen en God verstaan,
- ze zichzelf in de liturgie uitdrukken, en
- ze met behulp van een collectief narratief referentiekader vormgeven aan een liturgische gemeenschap (Northup 1997: 84).

Aan Northups observaties voeg ik twee elementen toe. Verhalen in deze liturgieën zijn vaak dienstbaar aan de onderlinge uitwisseling die op het verhaal volgt.⁸² Bovendien lijkt reflectie op de liturgie vaak expliciet deel uit te maken van de feministische liturgie of viering zelf.

Volgens Procter-Smith ontstaat een collectief narratief feministisch referentiekader procesmatig met het vertellen van verhalen in feministische liturgieën. Het proces start bij het neen zeggen tegen de bestaande 'plots' en met het in groepen spreken van de waarheid (Heilbrun 1988: 45). In dit verhaal wordt de vrouwenpraatgroepen weer nieuw leven in geblazen. Volgens Procter-Smith worden vanuit deze verhalen over vrouwenlevens weer nieuwe gesprekken met God ('the divine') en met elkaar mogelijk. Ze zegt het sterker: Persoonlijke levensverhalen worden ook Gods verhalen. Zij benadrukt dat de verhalen die vrouwen in feministische liturgieën vertellen Gods verhalen, heilige verhalen zijn (Procter-Smith 1995A: 59-60):

As all sacred stories do, women's stories reveal the workings of God and the absence of God (...) Telling our stories as a process of creating a narrative disrupts the patriarchal story that excludes or misrepresents women. (...) in what sense can this storytelling, whether of personal stories or biblical stories, be called prayer? (...) God is commonly understood and experienced in such gatherings (...) as immanent in many places, most especially in the community itself. Thus telling one's story in the community is telling it to God. But telling one's story also is a means of making God present to others. Thus the stories become not only our personal stories but God's

81. Voor 'story' als aparte categorie van feministische liturgieën zie ook Geurtsen 1991: 15. Berger noemt het niet expliciet. Impliciet valt deze categorie onder het eerste kenmerk dat Berger geeft van vrouwenliturgieën: vrouwen zijn 'agents', subject van de liturgie (Berger 1987: 52).

82. Zie M. Geurtsen, *Wevers aan een web van heelheid. Een analyse van de women-church-vingeringen op de Tiltenberg, 1988-1990* (Ongepubliceerd stageverslag KTU Utrecht 1991), 15.

stories, sacred stories. (Procter-Smith 1995A: 59-60)

Met haar pleidooi voor het verhalend ruimte maken voor de leefwereld van vrouwelijke subjecten als onderdeel van een scheppingsproces waarin gewerkt wordt aan een collectief feministisch christelijk referentiekader, gaat Procter-Smith een kritisch gesprek aan met een verschijnsel in de liturgie van de grotere protestantse kerken in de Verenigde Staten. De liturgieën hebben een beperkt gebedsdiscours. Ze kennen slechts twee vormen van gebed: smeekgebed en dankzegging. Volgens haar beperkt dit de mogelijkheden om zich tot God te verhouden. Het wijzen op de noodzaak van het 'neen' zeggen tegen het conventionele liturgisch referentie-kader en het beamen van het delen van verhalen maakt deel uit van een breder protest tegen het uniforme, beperkende, liturgische discours dat bij voorbeeld naar voren komt in het aanbieden van twee gebedsvormen, en de daarmee samenhangende relaties tot God: de mens die vraagt en dankzegt.⁸³ Procter-Smith pleit voor pluri-formere liturgieën omdat de verhalen van de aanwezige gelovigen veelvormig en veelsoortig zijn. Liturgische vormen daarvoor zijn in de traditie aanwezig: het gebruik van de woedepsalmen, van Klaagliederen en van te bewerken exorcisme-rituelen. Voor haar is het van levensbelang dat de waarheid, de concrete verhalen van vrouwelijke subjecten in de liturgie verteld en gehoord kunnen worden. De ervaring van 'het elkaar tot spreken horen' die theologiestudentes hebben opgedaan in het Seminary Quarter at Grailville van de Graal, in Grailville Ohio, lijken nu op een bereflecteerd niveau aan de orde te komen in een discussie over de beperkingen die de conventionele liturgie met zich meebrengt. Deze discussie wordt tegelijkertijd of vooral aangegaan om vrouwen inhoudelijk te steunen om 'neen' te zeggen en hun verhalen te delen in het proces om de liturgie te veranderen.

Met mijn beschrijving van enkele issues die Procter-Smith aan de orde stelt heb ik in vogelvlucht laten zien dat haar vraag, of de traditionele structuren van de christelijke liturgie vrouwen wel als gelijken van mannen kunnen insluiten, en in het bijzonder de wijze waarop zij hem uitwerkt spannend is en blijft. Kathleen Hughes, hoogleraar liturgiek, vat de betekenis van Procter-Smiths laatste boek als volgt samen:

It is a book which explores the limitations of unitary discourse and the necessity for a 'new vocabulary, new grammar, new syntax for conversation with the Holy One' [56] in order that prayer might become 'a conversation in the truest sense and a meeting in the mutual sense.' [87] Thus liturgical prayer must make room for expressions of outrage, grief and lament alongside with thanksgiving, confession and petition. It must

83. Voor het 'neen' tegen beelden, symbolen, structuren en praktijken die vrouwen beschadigen en de liturgische vormgeving daaraan, zie Morton 1975: 119.

reexamine all the interlocking assumptions about God, Jesus, human nature, the body, community, the world and relationships now embedded in traditional liturgical discourse. (...) the shape of the eucharist, its understanding of Jesus' life and death (...) and its use of a language of thanksgiving must be examined, and where necessary, resisted and reinterpreted for the sake of transformation and life. (...) What Procter-Smith proposes is a radical reordering of the many languages of our public prayer and more importantly, a radical revisioning of the mythologies which they enact. (Hughes 1997: 112-3)⁸⁴

Met de issues die ze voor de vrouwenbeweging en de Feministisch-Liturgische Beweging met collegae liturgiewetenschappers bespreekt, levert ze een bijdrage op verschillende terreinen. De gepubliceerde discussies met liturgiewetenschappers worden niet alleen in deze kringen besproken maar ook in de Feministisch-Liturgische Beweging. Procter-Smith gebruikt haar kennis om in de kerkelijke commissies waarvan zij lid is, een bijdrage aan liturgische ontwikkelingen in de kerken te leveren, in het bijzonder in The United Methodist Church. Haar bijdrage beperkt zich niet tot deze terreinen. Zo komt de bijdrage van Procter-Smith aan het brede veld van theologische vrouwenstudies naar voren in haar lidmaatschap van de deelredactie feministische theologie van *Concilium* en in haar bijdragen aan bundels rond thema's als spiritualiteit, feministische hermeneutiek en seksueel geweld en liturgie.⁸⁵ In het *Dictionary of Feminist Theologies* (1996), een standaardwerk op het terrein van theologische vrouwenstudies, verwijzen auteurs naar haar werk.⁸⁶ Het wekt geen verbazing dat zij hierin de stukken over leesrooster en liturgie geschreven heeft (Procter-Smith 1996A: 164-5, 1996B: 168-69).

8. BETROKKENHEID BIJ VIERINGEN VAN LOCALE GEMEENTES EN FEMINISTISCHE - CHRISTELIJKE - LITURGIËN

Marjorie Procter-Smith is bij twee kerken betrokken. Van de Episcopal Church USA noemt ze zichzelf een 'technisch lid', als een anglicaanse die de rituelen niet trouw in acht neemt.⁸⁷ Gastlid is ze van de United Methodist Church. Ze bezoekt vooral bepaalde gemeentes van de United Methodist Church, kleine Afrikaans-Amerikaanse gemeentes waarvan haar echtgenoot

84. De cijfers tussen haakjes verwijzen naar Procter-Smith (1995A).

85. Zie Procter-Smith 1990B: 430-64, 1993B: 313-25, 1995B: 428-44, 1995C: 464-79. Voor Procter-Smiths specifieke bijdrage op het terrein van Shakerstudies zie Procter-Smith 1990C: 83-95; 1997: 390-7.

86. Adams 1996: 306-7; Rhodes/Black 1996: 46-8; Ringe 1996: 21-2; Unterberger 1996: 223-4; Walton 1996: 92-3.

87. Correspondentie 24-1-1996.

pastor is (geweest).⁸⁸

Tevens participeert ze in feministische 'prayer groups'.⁸⁹ Tijdens feministisch georiënteerde conferenties en informelere bijeenkomsten neemt Procter-Smith deel aan feministische vieringen of gebedsgroepen, zoals tijdens de bijeenkomsten van het Feminist Liturgy Seminar van de North American Academy of Liturgy. Ze noemt ter illustratie drie liturgische bijeenkomsten:

- van vrouwelijke studenten die gaan afstuderen aan een christelijk seminarie. Ze worden predikant in een kerk die hen vaak vijandig gezind is. Ontevreden over traditionele ceremoniën maken ze voor zichzelf en andere vrouwelijke studenten een liturgie die op haar vragen ingaat. Familie en vrienden zijn aanwezig bij de bijeenkomst;
- van vrouwelijke predikanten, aan het einde van een regionale bijeenkomst van een denominatie. Het betreft een zegeningsliturgie, bedoeld voor vrouwelijke predikanten die uit eigen keuze of gedwongen door de kerkleiding de 'ministry' verlaten;
- van veertig vrouwen - kerkelijk en onkerkelijk, leken en geordineerden, religieus geïnteresseerden en sceptici - die elkaar voor een eerste rituele bijeenkomst ontmoeten (Zie Procter-Smith 1993D:1).

In Dallas, Texas is Procter-Smith in 1997 betrokken bij twee feministische vrouwengroepen die maandelijks vieringen houden: de eerste groep bestaat uit vrouwen uit de Episcopalian Church uit Dallas, Texas, en omgeving. Deze komt samen vanuit haar betrokkenheid bij en discussies met het plaatselijke bisdom van de Episcopal Church USA. De tweede groep bestaat uit vrouwen die afkomstig zijn uit verschillende geloofsgemeenschappen.⁹⁰

9. BIJDRAGE AAN DE KERK VIA LIDMAATSCHAP VAN KERKELIJKE LITURGIE-COMMISSIES, EN DE COLLEGES AAN HAAR SEMINARIE

Procter-Smith is als adviseur of als lid betrokken bij landelijke, i.e. nationale (sub)liturgiecommissies van de United Methodist Church. Omdat ze geen lid van deze kerk is, is ze vooral als adviseur bij drie commissies betrokken: bij het 'United Methodist Book of Worship Committee' (1991); bij de liturgie-

88. Procter-Smith was bv 'associate member' van de Diamond Hill United Methodist Church in Fort Worth, Texas (1987B: 65).

89. Correspondentie 24-1-1996.

90. Het betreft een 'interfaith-group', waaraan joodse, 'pagan' en christenvrouwen deelnemen. (Conversatie met Procter-Smith, Chicago, januari 1997). Voor vrouwen-spiritualiteitsgroepen in de Verenigde Staten van Amerika zie: Stokes 1996: 272-3.

commissie die zich vanuit de United Methodist Church bezig heeft gehouden met de herziening van het Common Lectionary, 'Consultation on Common Texts for Revision of the Common Lectionary'.⁹¹ Op verzoek van deze commissie doet Procter-Smith onderzoek naar het liturgisch gebruik van bijbelteksten. Ik vat deze adviseurschappen van Procter-Smith op als erkenning van haar werk door de United Methodist Church. Wanneer het nieuwe *Common Lectionary* verschijnt, voorziet ze het van commentaar. Ze wijst op verbeteringen ten opzichte van het vorige *Common Lectionary* en bekritiseert het (Procter-Smith 1993G: 49-58). Ze is tevens adviseur van de christelijke liturgische sectie van het 'Hymnal Revision Committee' van de United Methodist Church. Deze adviseurschappen laten Procter-Smiths kritische betrokkenheid bij de liturgische vernieuwingen die plaatsvinden in de United Methodist Church, zien.

In 1991 is Procter-Smith lid van de Task Force on the Daily Office, Section on Worship, United Methodist Church. Deze 'Task Force' stelde diensten voor het morgen- en avondgebed samen. Deze diensten zijn inmiddels geaccepteerd en opgenomen in het nieuwe gepubliceerde *United Methodist Hymnal* (1989).

Ten slotte heeft zij als lid van het Worship Resources Subcommittee for United Methodist Service Book meegewerkt aan de totstandkoming van het *United Methodist Service Book* dat in 1992 verschenen is. Deze commissie werkte aan de voorbereiding van één van de 'supplemental worship resources' (aanvullende liturgische teksten). Deze teksten hebben betrekking op het kerkelijk jaar, het lectionarium, het psalter en dagelijkse gebedsdiensten.⁹²

91. *The Revised Common Lectionary. The Consultation on Common Texts*. Includes Complete List of Lections for Years A, B, and C. Norwich\Nashville: The Canterbury Press\Abingdon Press is in 1992 gepubliceerd. De lezingen die door het comité zijn vastgesteld worden onder meer gebruikt door de United Methodist Church, de Presbyterian Church (USA), de Evangelical Lutheran Church in America, de Christian Church (Disciples of Christ), de Episcopal Church, de Roman Catholic Church in the United States en de United Church of Christ. Duck noemt Marjorie Procter-Smith als één van de vrouwen aan wie het comité dat het Common Lectionary reviseerde advies vroeg, in het bijzonder in verband met het aantal en de keuze van teksten die betrekking hebben op vrouwen (Duck 1995: 6, 133-4 n.10).

92. Zie Hickman 1991: 120. Hickman verwacht dat het boek dat de United Methodist ter ijking (adoption) wordt aangeboden God nog inclusiever ter sprake zal brengen. Volgens Procter-Smith is het boek waarover Hickman schrijft nooit gepubliceerd (gesprek Chicago januari 1997).

10. WAT BLIJFT BOEIEN

In de Verenigde Staten is sprake van een veelvormige liturgische vrouwenbeweging, die van zich doet spreken. Procter-Smith spant zich er voor in het gedifferentieerde spectrum van de liturgische vrouwenbeweging te laten zien. Deze is duidelijk breder dan de Feministisch-Liturgische Beweging. In het door haar en Janet R. Walton samengestelde *Women at Worship. Interpretations of North American Diversity* (1993) zijn essays bijeengebracht van vrouwen uit de Feministisch-Liturgische Beweging, uit de feministische spiritualiteitsbeweging, de feministisch-joods liturgische beweging, de womanistische en de mujerista-theologie. In deze bundel staan verschillende deeldisciplines van de theologie en de theologie naast elkaar. Wat de Feministisch-Liturgische Beweging in de Verenigde Staten van Amerika betreft is mij duidelijk geworden dat een vierde kristallisatiepunt, WomanSpirit toegevoegd moet worden aan de drie kristallisatiepunten van de Feministisch-Liturgische Beweging die ik eerder beschreef.

Met het werk van Procter-Smith en haar collega's is het voor mij evident dat een nieuwe deelspecialisatie in de liturgiek zich organiseert en zich manifesteert. Inhoudelijk is theologische Vrouwenstudies Liturgiek de kinderschoenen allang ontgroeid.

Procter-Smiths werk, voorzover ik het nu ken, is interessant voor theologische vrouwenstudies omdat ze concepten die in een andere deeldiscipline, het Nieuwe Testament, door Elisabeth Schüssler Fiorenza zijn ontwikkeld, toepast op theologische Vrouwenstudies Liturgiek. Wetenschappers uit deze disciplines blijken dezelfde tekst van Marcus 14 verschillend te lezen. Procter-Smith interpreteert de tekst als een topje van de ijsberg als het om het liturgisch handelen van vrouwen in de vroege kerk gaat, en als uitdaging aan de kerk om het verhaal van deze vrouw in haar leesroosters op te nemen.

Het werk is voor mij spannend omdat ze een bepaalde feministisch-christelijke positie kiest: een protestantse lekenvrouw 'on the bus', die problemen van christen-feministen met de liturgie herkenbaar beschrijft in combinatie met het doordenken van strategieën om te overleven in de liturgie. Tegelijkertijd geeft ze in haar publicaties aanzetten voor een narratief collectief referentiekader waardoor ze meer ruimte schept voor de leefwereld van feministische vrouwen in de liturgie. Met haar collega's in de liturgiek en met de kerken gaat ze als gelijke in gesprek. Met het scheppen van nieuwe ruimte stelt ze vragen bij wat de grenzen van de christelijke liturgische traditie zijn. Ze gaat met vertegenwoordigers van de Liturgische Beweging in discussie en problematiseert de opvatting dat bepaalde liturgische teksten normatief zijn. Op deze en andere manieren zoekt ze wegen om liturgische

verandering te bewerkstelligen.

Een andere reden waarom haar werk mij blijft boeien, ligt in het feit dat ze zich theorieën van vrouwenstudiesauteurs uit de cultuur-, en sociale wetenschappen, zoals van Carolyn Heilbrun en Nancy Jay, eigen maakt om haar issues, die geënt zijn op ervaringen van vrouwen met onrechtvaardige verhoudingen, verder te ontwikkelen (Procter-Smith 1990A; 1995A).

Ten slotte daagt haar werk mij uit tot verder denken over de thematiek van mijn dissertatieproject, het ter sprake brengen van God in de liturgie, en om mijn bevindingen met haar te bespreken. Een voorbeeld van een collega die op Procter-Smiths uitnodigende werk ingaat, is Ruth Duck, hoogleraar liturgiek en schrijfster van liederen. Zij past Procter-Smiths voorstel om God emancipatoir ter sprake te brengen in de liturgie toe op haar specialisatie, de hymnologie, en komt met voorstellen op dit terrein.⁹³

93. Ongepubliceerde papers van Duck, juli 1993B Toronto; Duck, november 1993C, North American Academy of Liturgy, Feminist Liturgy Seminar.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Adams, C.J.

- 1996 'Vegetarianism' in: L.M. Russell/J.S. Clarkson (eds.), *Dictionary of Feminist Theologies*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 306-307.

Adams, C.J., Fortune, M.M. (eds.),

- 1995 *Violence against Women and Children. A Christian Theological Sourcebook*. New York: The Continuum Publishing Company.

Allen, H.T.

- 1988 'Politics as the Business of Liturgy' in: G. Ramshaw e.a. (eds.), *Proceedings of the North American Academy of Liturgy Annual Meeting 1988*, Valparaiso, 5-30.
 1991 'Liturgical Texts, Common' in: N. Lossky e.a. (eds.), *Dictionary of the Ecumenical Movement*. Geneva: WCC Publications, 622-623.

Avila, R.

- 1981 *Worship and Politics*. Maryknoll, N.Y.: Orbis Books. (Engelse vertaling van: *Apuntes sobre las implicaciones socio-politicas de la Eucaristia*. Bogotá, Colombia: Policron Artes Gráficas 1977).

Balasuriya, T.

- 1977 *The Eucharist and Human Liberation*. Maryknoll, N.Y.: Orbis Books.

Banks, O.

- 1981 *Faces of Feminism. A Study of Feminism as a Social Movement*. Oxford: Martin Robertson & Company.

Bednarowski, M. Farrell

- 1980 'Outside the Mainstream: Women's Religion and Women's Religious Leaders in Nineteenth-Century America', *Journal of the American Academy of Religion* XLVIII, 207-231.

Berger, T.

- 1987 'Auf der Suche nach einer 'integrativen Liturgie'. Beobachtungen aus den USA - Herausforderungen für den deutsch-sprachigen Raum', *Liturgisches Jahrbuch* 37, 42-58.

Biezeveld, K.E.

- 1994 "Zijn de zusters zichtbaar in wat we zeggen en zingen?" Over de taal in de liturgie, in: *Postille 1993-1994*, onder redactie van de werkgroep Kerk en Prediking, Zoetermeer: Boekencentrum, 7-24.

Bommer, M., Kits, A.

- 1995 *Oefening in Veel-Zij-digheid. Werkboek Vrouwen, liturgie en Gerechtigheid*. Gorinchem: Narratio.

Bons-Storm, R.

- 1996 'Resident Alien. Theology Revisited, Feminism Revisited', *Yearbook of the European Society of Women in Theological Research*. Kampen: Kok Pharos, 7-16.

Bradshaw, P.F.

- 1996 'Conclusion. Life Cycle as Theology' in: P.F. Bradshaw, L.A. Hoffinan (eds.), *Life Cycles in Jewish and Christian Worship*. (Two Liturgical Traditions. Volume 4) Notre Dame/London: University of Notre Dame Press 1996, 286-94.

Brandsma, A.

- 1991 'Beweging zijn en beweging blijven: dilemma's en keuzen bij voortgaande institutionalisering van de vrouw-en-geloofbeweging' in: Riet Bons-Storm en Diana Vernooy (red.), *Beweging in macht: Vrouwenkerk in Nederland?* Kampen: Kok, 99-

114.

Brettell, C.B., Sargent, C.F.

- 1997 'Gender, Ritual, and Religion' in: Caroline B. Brettell, Carolyn F. Sargent (eds.), *Gender in Cross-Cultural Perspective*. Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall (Second Edition), 351-356.

Campbell, J., O.S.H.

- 1994 'The Feminine as Omitted, Optional, or Alternative Story: A Review of the Episcopal Eucharistic Lectionary' in: R. A. Meyers (ed.), *How Shall We Pray? Expanding Our Language about God*. (Liturgical Studies 2) New York: Church Hymnal Corporation, 57-68.

Carlson Brown, J, Parker, R.

- 1989 'For God So Loved the World?' in: J. Carlson Brown/C.R. Bohn (eds.), *Christianity, Patriarchy and Abuse*. New York: Pilgrim Press, 1-31.

Carter, N.

- 1979 'Entering the Sanctuary: The Struggle for Priesthood in Contemporary and Roman Catholic Experience. I. The Episcopalian Story' in: R. Ruether/E. McLaughlin (eds.), *Women of Spirit. Female Leadership in the Jewish and Christian Traditions*. New York: Simon & Schuster, 356-373.

Christ, C.P.

- 1979 'Why Women Need the Goddess: Phenomenological, Psychological, and Political Reflections' in: C.P. Christ/J. Plaskow (eds.), *WomanSpirit Rising. A Feminist Reader in Religion*. San Francisco: Harper and Row, 273-87.

Clark, L., Ronan, M., Walker, E.

- 1981 *Image-Breaking, Image-Building: A Handbook of Creative Worship with Women of Christian Tradition*. New York: Pilgrim Press.

Culpepper, E.

- 1987 'Contemporary Goddess Theology: A Sympathetic Critique' in: C.W. Atkinson e.a. (eds.), *Shaping New Vision. Gender and Values in American Culture*. Ann Arbor: UMI Research Press, 51-71.

Daughters of Sarah (Evangelisch feministisch Tijdschrift).

Dijk, D.J.J.

- 1986 'Als een pot de passie preekt... Een korte kennismaking met de theologie van Isabel Carter Heyward' in: R. Bons-Storm, D. Dijk e.a. (red.), *Zij waait waarheen zij wil. Opstellen over de Geest aangeboden aan Catharina J.M. Halkes*. Baarn: Ten Have, 91-103.
- 1987/ 88 'Verlaat dat bastion...', interview met Rosemary Radford Ruether', *Mara. Tijdschrift voor feminisme en theologie* 1/1, 17-27.
- 1992 'Diagnose: Geheugenverlies. Therapie: Constructie van een feministische liturgische traditie', *Mara. Tijdschrift voor Feminisme en Theologie* 5/2, 48-60.
- 1996A 'De feministisch liturgische beweging in de Verenigde Staten van Amerika' in: A.-M. Korte e.a. (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* Deel IV. IIMO Research Publication 44 (Serie Proeven van Vrouwenstudies Theologie, onder redactie van R. Bons-Storm e.a.). Zoetermeer: Meinema, 63-119.
- 1996B 'Bidden met je ogen open. Over vrouwen, taal en liturgie', *Mara* 9/4, 8-11.
- 1997 'De waarheid zal u vrijmaken. Over het emancipatoire liturgische taalgebruik zoals voorgestaan door Marjorie Procter-Smith', *Jaar voor Liturgie-Onderzoek* nr. 13. Groningen/Tilburg, 49-66.
- 1998 'Inclusieve taal in de liturgie' in: P. Oskamp, N. Schuman (eds.), *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*. Zoetermeer: Meinema 1998, 395-407.

- Dijk, D., van Dijk-Hemmes, F., Halkes, C.J.M. (red.)
 1985 *Feministisch-Theologische Teksten*. Delft: Meinema, 9-13.
- Duck, R.C.
 1991 *Gender and the Name of God: The Trinitarian Baptismal Formula*. New York: The Pilgrim Press (Bewerking van dissertatie 1988).
 1993A 'Sin, Grace, and Gender in Free-Church Protestant Worship' in: M. Procter-Smith/J.R. Walton (eds.), *Women at Worship. Interpretations of North American Diversity*. Louisville, KY: Westminster/John Knox Press 55-71.
 1993B 'Feminist Emancipatory Liturgy: Building Bridges, Sowing Seeds'. An address to the Hymn Society in the United States and Canada and to the Canadian Liturgical Society. July 8, 1993, Toronto, Ontario, Canada (8p.).
 1993C 'Toward a Feminist Emancipatory Hymnody'. Ongepubliceerde paper, gepresenteerd tijdens het North American Academy of Liturgy. Teaching Feminist Liturgy Seminar in Charleston, SC, 2-5 January 1993 (14 p.).
 1995 *Finding Words for Worship. A Guide for Leaders*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press.
 1996 'Inclusive Language' in: L.M. Russell/J.S. Clarkson (eds.), *Dictionary of Feminist Theologies*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 152-153.
- Elkins, H. Murray
 1994 *Worshipping Women: Re-Forming God's People for Praise*. Nashville: Abingdon.
- Eller, C.
 1993 "Living in the Lap of the Goddess. The Feminist Spirituality Movement in America. New York: Crossroad.
- Eyden, R. van
 1986 'Vrouwen als "Ekklesia van God". Het oudste en nieuwste werk van de Geest' in: R. Bons-Storm, D. Dijk e.a. (red.), *Zij waait waarheen zij wil. Opstellen over de Geest aangeboden aan Catharina J.M. Halkes*. Baarn: Ten Have, 111-122.
- Elwell, S.J.
 1993 'Reclaiming Jewish Women's Oral Traditions? An Analysis of Rosh Hodesh' in: M. Procter-Smith/J.R. Walton, (eds.), *Women at Wor-ship. Interpretations of North American Diversity*. Louisville, KY: Westminster/John Knox Press, 111-127.
- Empereur, James L., S.J., Kiesling, Christopher G., O.P.
 1990 *The Liturgy that Does Justice*. Collegeville, MN: The Liturgical Press.
- Fortune, M.M.,
 1983 *Sexual Violence. The Unmentionable Sin*. New York: Pelgrim Press 1983.
 1995 'Forgiveness: The Last Step' in: C.J. Adams/M.M. Fortune (eds.), *Violence against Women and Children. A Christian Theological Sourcebook*. New York: The Continuum Publishing Company, 201-207.
 1996 'Sexual Violence' in: L.M. Russell/ J.S. Clarkson (eds.), *Dictionary of Feminist Theologies*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 309-311.
- Geurtsen, M.
 1991 'Een afspiegeling van de hemelse werkelijkheid. Feministische vieringen op de Tiltenberg', *Mara. Tijdschrift voor feminisme en theologie* 5/1 (september 1991), 41-48.
- Goudey, J.C.
 1993 'Worship and Gender: Toward Liturgies of Care' in: D. Truemper (ed.), *Proceedings of the North American Academy of Liturgy*. Valparaiso, Indiana: Valparaiso University, 87-107.
 1994 *Atonement Imagery and Eucharistic Praxis in the Reformed Tradition: A Feminist*

- Critique*. Boston: Boston University School of Theology 1993. (Ongepubliceerde dissertatie. U.M.I. Dissertation Services: Ann Arbor, Michigan).
- Hardesty, N.A.
 1984 *Women Called to Witness. Evangelical Feminism in the 19th Century*. Nashville: Abingdon Press.
 1996 'Theologies, Evangelical' in: L.M. Russell/ J.S. Clarkson (eds.), *Dictionary of Feminist Theologies*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 287-289.
- Hardon, J.A.
 1969 *The Protestant Churches of America*. (Revised Edition) Garden City, NY: Image Books.
- Heilbrun, C.G.
 1988 *Writing a Woman's Life*. New York: Ballantine Books.
- Henderson, J.F.
 1994 *Liturgies of Lament*. Archdiocese of Chicago: Liturgy Training Publications.
- Heyward, I. Carter
 1976 *A Priest Forever: The Formation of a Woman and a Priest*. New York: Harper & Row.
- Hickman, H.L.
 1991 'Worship Revision in the United Methodist Church' in: P.F. Bradshaw, L.A. Hoffman (eds.), *The Changing Face of Jewish and Christian Worship in North America*. (Two Liturgical Traditions Vol. 2). Notre Dame: University of Notre Dame Press, 112-125.
- Hoffman, J.A.
 1991 'What Is A Liturgical Tradition?' in: P.F. Bradshaw, L.A. Hoffman (eds.), *The Changing Face of Jewish and Christian Worship in North America*. (Two Liturgical Traditions Vol. 2). Notre Dame: University of Notre Dame Press, 3-25.
- Höfte, B.
 1984 'De voorwaarden voor liturgie als oefenplaats van vrede en gerechtigheid' in: *Van gerechtigheid tot liturgie*. KTHU-reeks 'Theologie en samenleving'. Hilversum: Gooi en Sticht, 93-108.
- Holifield, E.B.
 1990 'United Methodist Church' in: D.G. Reid (ed.), *Dictionary of Christianity in America*. Downers Grove, ILL: Intervarsity Press, 1202.
- Hughes, K., R.S.C.J.
 1991 'Liturgy and Justice: An Intrinsic Relationship' in: K. Hughes, R.S.C.J./M.R. Francis, (eds.), *Living No Longer for Ourselves. Liturgy and Justice in the Nineties*. The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 36-52.
- Hughes, K., R.S.C.J.
 1997 'Praying with Our Eyes Open: Engendering Feminist Liturgical Prayer. By Marjorie Procter-Smith', *New Theological Review*. 10/3 (August 1997) 111-13.
- Hughes, K, Francis, M. (eds.)
 1991 *Living No Longer For Ourselves*. Collegeville: The Liturgical Press.
- Humez, J.M.
 1991 "'Ye are my Epistles'. The Construction of Ann Lee Imagery in Early Shaker Sacred Literature', *Journal of Feminist Studies in Religion* 7, 83-103.
- ICEL
 1981 'Statement of the International Committee for English in the Liturgy: The Problem of Exclusive Language with Regard to Women', *African Ecclesiastical Review, A Quarterly for Priests in Africa* 23, 312-317.

Irwin, K.

1990 'Liturgical Theology' in: P.E. Fink, S.J. (ed.), *The New Dictionary of Sacramental Worship*. Collegeville, MN: Liturgical Press/Dublin: Gill and Macmillan, 721-733.

Janetzky, B.

1990 'Ihre Namen sind im Buch des Lebens. Frauengeschichte und erneuertes Lektionar' in: Berger, T., Gerhards, A., (eds.) *Liturgie und Frauenfrage. Ein Beitrag zur Frauenforschung aus liturgiewissenschaftlicher Sicht*. (Pietas Liturgica: 7), St. Ottilien: Eos Verlag, 415-431.

Joosse, J.

1991 'Liturgie als theologische vindplaats' in: A.J.M. Blijlevens e.a. (red.), *Liturgiewetenschap*. Deel 3. Theologie en systematische doordenking. Open Theologisch Onderwijs. Kok: Kampen, 61-82.

Kavanagh, A.

1984 *On Liturgical Theology*. New York: Pueblo Press.

Kennedy, Douglas,

1996 *In God's Country. Travels in the Bible Belt, USA*. (1e druk Unwin Hyman 1989) London: Abacus.

Kitch, S.L.

1989 'As a Sign That All May Understand'. Shaker Gift Drawing and Female Spiritual Power', *Winterthur Portfolio* 24/1, 1-28.

Klijn, T.

1986 'De vrouwenkerk. Ontwerp voor een feministische ecclesiologie' in: D. Dijk, F. van Dijk-Hemmes en C.J.M. Halkes (red.), *Feministisch-Theologische Teksten*. Delft: Meinema, 143-147.

Lamberts, J.

1995 'Hedendaagse gevoelsstromingen in de liturgie', *Concilium* 31/3, 148-154.

Lathrop, G.W.

1995 *Holy Things. A Liturgical Theology*. Minneapolis, MN: Augsburg Fortress.

Maas, A.G.M. van der

1994 'Het oecumenisch leesrooster. Een onderzoek naar de gemaakte hermeneutische keuzes', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 3, 99-112.

McCully, S.

1994 'Oh I love Mother, I Love Her Power: Shaker Spirit Possession and the Performance of Desire', *Theatre Survey. The Journal of the American Society for Theatre Research* 35/1, 89-101.

Mercadante, L.A.

1987 '*Mothers of Feminism: The Story of Quaker Women in America*, By Margaret Hope Bacon (1986). *Women in Shaker Community and Worship: A Feminist Analysis of the Uses of Religious Symbolism*. By Marjorie Procter-Smith (1985)', *Theology Today* 44: 274-278.

1990 *Gender, Doctrine, and God: The Shakers and Contemporary Theology* (Nashville: Abingdon Press)

Meyer-Wilmes, H.

1990 *Rebellion auf der Grenze. Ortsbestimmung der feministischer Theologie*. Freiburg/Basel/Wien: Herder.

Meyers, R.

1995 'The Wisdom of God and the Word of God: Alcuin's Mass of 'Wisdom'' in: M. Dudley (ed.), *Like a Two-Edged Sword. The Word of God in Liturgy and History*. Norwich, Norfolk: The Canterbury Press.

- Meyers, R.A., Campbell, J.
 1996 'Expanding Liturgical Language in the Episcopal Church USA', *Studia Liturgica* 26/1, 119-128.
- Mollenkott, V. Ramsey
 1987 *Goddng: Human Responsibility and the Bible*. New York: Crossroad.
 1993 *Sensuous Spirituality. Out From Fundamentalism*. New York: Crossroad.
- Morton, N.
 1975 'The Dilemma of Celebration' in: C. Benedicks Fischer e.a. (eds.), *Women in a Strange Land. Search for a New Image*. Philadelphia: Fortress Press, 119-128.
- Mosala, I.
 1989 *Biblical Hermeneutics and Black Theology in South Africa*. Grand Rapids, MI: Eerdmans Press.
- A New Dictionary Liturgy and Worship*.
 1986 London: SCM Press
- Northup, L.A.
 1993 'Expanding the X-Axis: Women, Religious Ritual, and Culture' in: L.A. Northup (ed.), *Women and Religious Ritual*. Washington, DC Pastoral Press, 141-155.
 1997 *Ritualizing Women. Patterns of Spirituality*. Cleveland, Ohio: The Pilgrim Press.
- Outshoorn, J.
 1989 *Eenirriterend onderwerp. Verschuivende conceptualisering van het sekseverschil*. Nijmegen: SUN.
- Procter-Smith, M.
 1980 Contributor to: *Understanding the Sunday Readings*. Wilmington, NC: Consortium Books/McGrath Publishing Co. [July-September] 157-168.
 1982 'A Choice of Marys', *Academy* 38 (1982), 26-31.
 1983 Women in Shaker Community and Worship: A Theological Analysis of the Uses of Religious Symbolism (Ongepubliceerde dissertatie Notre Dame, IND., University of Notre Dame).
 1985A *Women in Shaker Community and Worship. A Feminist Analysis of Religious Symbolism*. Studies in Women and Religion. Volume 16. Lewiston, N.Y./Queenston, Ontario: The Edwin Mellen Press.
 1985B 'The Daily Office and Spiritual Formation', *Liturgy* 5/1, 29-32.
 1985C 'Training Both Mind and Spirit', *The Christian Century* 101/5, 124-126.
 1986A 'Images of Women in the Lectionary', *Concilium* 182/6, 51-63.
 1986B 'Women and Worship' in: J.G. Davies (ed.), *A New Dictionary of Liturgy and Worship*. London: SCM Press, 543-544.
 1986C 'Searching for a Place to Stand: Women and Worship' in: C. Wharton (ed.), *Expressions of Faith*. Portland, OR.: Oregon Catholic Press.
 1986D "'In the Line of the Female": Shakerism and Feminism'. Paper voor de National Historic Communal Societies Association (Publicatie 1991B).
 1986E 'Searching for a Place to Stand: Women and Worship'. 1986, 2-5. Ongepubliceerd paper.
 1987A 'Liturgical Anamnesis and Women's Memory: "Something Missing"', *Worship* 61, 405-424.
 1987B 'Worship, the World and Work', *Liturgy* 6/4, 61-65.
 1987C 'Why Women Should Preach', *Homiletic* xxii/1, 5-8.
 1987D "'Reorganizing Victimization": The Intersection between Liturgy and Domestic Violence', *Perkins Journal* XL/4 (October), 17-27. Herdrukt in 1995. Zie 1995B.
 1987E 'Artifact or Icon? Clues to a Theology of Shaker Design', paper tijdens Symposium

- on Shaker Furniture and Design, The Shaker Museum, September 1987.
- 1988 'No Closed Canon: Shaker Contribution to Contemporary American Theology', paper tijdens het Symposium on Shaker Religion in Context: Theology and Practice, The Shaker Museum, september 1988.
- 1990A *In Her Own Rite. Constructing Feminist Liturgical Tradition*. Nashville, TN: Abingdon Press.
- 1990B 'Feminism and Spirituality' in: R. Maas, G. O'Donnell (eds.), *Spiritual Traditions for the Contemporary Church*. Nashville: Abingdon Press, 430-464.
- 1990C "'Who Do You Say That I Am?': Mother Ann as Christ", in: M. Gidley with Kate Bowles with an Afterword by John Fowles (eds.), *Locating the Shakers. Cultural Origins and Legacies of an American Religious Movement*. (Exeter Studies in American and Commonwealth Arts, Number 3) Exeter: University of Exeter Press for AmCas, 83-95.
- 1990D 'A Week of Sundays: Celebrating the Great Fifty Days', *Reformed Liturgy and Music* XXIV/1, 23-26.
- 1991A 'On or off the Bus: Choices in the Religious Community', gehouden tijdens Women's Week aan de Perkins School of Theology, 7 oktober 1991, 1.
- 1991B *Shakerism and Feminism: Reflections on Women's Religion and the Early Shakers*. Old Chatham, NY: The Shaker Museum and Library.
- 1991C 'After Abuse. Is Liturgy Possible?', *Modern Liturgy* 18/1, 16-18.
- 1992A 'The Marks of Feminist Liturgy' in: D.G. Truemper (ed.), *Proceedings of the North American Academy of Liturgy*. Annual Meeting, 2-5 January 1992. Valparaiso, 69-75.
- 1992B 'Lectionaries - Principles and Problems: Alternative Perspectives', *Studia Liturgica* 22, 84-99.
- 1993A "'In the Line of the Female": Shakerism and Feminism' in: C. Wessinger (ed.), *Women's Leadership In Marginal Traditions. Explorations Outside the Mainstream*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 23-41.
- 1993B 'Feminist Interpretation and Liturgical Proclamation' in: E. Schüssler Fiorenza (ed.), *Searching the Scriptures. A Feminist Introduction*. Vol. I. New York: Crossroad, 313-325.
- 1993C 'Out of the Silences: Feminist Resources for Knowing God', *Perspectives. A Journal of Reformed Thought* 8/3 (March 1993) 15-18.
- 1993D 'Introduction' in: M. Procter-Smith/J.R. Walton (eds), *Women at Worship. Interpretations of North American Diversity*. Louisville, KY: Westminster/John Knox Press, 1-5.
- 1993G 'Beyond the New Common Lectionary: A Constructive Critique', *Quarterly Review* (Summer 1993) 49-58.
- 1993H 'The Shakers' Radical Religion: A Feminist Conversation', paper in Fort Burgwin, Taos, New Mexico.
- 1995A *Praying with Our Eyes Open. Engendering Feminist Liturgical Prayer*. Nashville: Abingdon Press.
- 1995B "'Reorganizing Victimization": The Intersection Between Liturgy and Domestic Violence' in: C.J. Adams/M.M. Fortune (eds.), *Violence against Women and Children. A Christian Theological Sourcebook*. New York: The Continuum Publishing Company, 428-444. Herdruk van Procter-Smith 1987D.
- 1995C 'The Whole Loaf: Holy Communion and Survival' in: C.J. Adams/M.M. Fortune (eds.), *Violence against Women and Children. A Christian Theological Sourcebook*. New York: The Continuum Publishing Company, 464-479.

- 1996A 'Lectionary' in: L.M. Russell/ J.S. Clarkson (eds.), *Dictionary of Feminist Theologies*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 168-169.
- 1996B 'Liturgy' in: L.M. Russell/ J.S. Clarkson (eds.), *Dictionary of Feminist Theologies*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 164-165.
- 1996C 'Contemporary Challenges to Christian Life-Cycle Ritual' in: P.F. Bradshaw, L.A. Hoffman (eds.), *Life Cycles in Jewish and Christian Worship*. (Two Liturgical Traditions Volume 4) Notre Dame/London: University of Notre Dame Press 1996, 240-62.
- 1997 'Blessed Mother Anne, Holy Mother Wisdom: Gender and Divinity in Shaker Life and Belief' in: C.B. Brettell, C.F. Sargent (eds.), *Gender in Cross-Cultural Perspective*. Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall (Second Edition), 390-397 (Eerste druk 1993. De tweede druk is niet gewijzigd. Ik citeer uit de tweede editie).
- Procter-Smith, M., Walton, J.M. (eds)
- 1993 *Women at Worship. Interpretations of North American Diversity*. Louisville, KY: Westminster/John Knox Press,
- Ramshaw, G., e.a. (eds.)
- 1988 *Proceedings of the North American Academy of Liturgy*. Valparaiso: Valparaiso University.
- Ramshaw-Schmidt, G.
- 1982 'De Divinis Nominibus: The Gender of God', *Worship* 56, 117-131. Herdruk in: G. Ramshaw, *Worship: Searching for Language*. Washington: The Pastoral Press 1988, 189-205.
- Ramshaw, G.
- 1996 'Praying With Our Eyes Open: Engendering Feminist Liturgical Prayer. By Marjorie Procter-Smith. Nashville: Abingdon Press, 1996', *Worship* 72/6 (November 1996) 567-568.
- Redmond, S.
- 1993 *The Father God and Traditional Christian Interpretations of Suffering, Guilt, Anger, and Forgiveness as Impediments to Recovery from Father-Daughter Incest*. Ottawa, Canada, University of Ottawa. Ongepubliceerde dissertatie.
- Rhodes, L.N., Black, K.M.
- 1996 'Church Ministries and Worship' in: L.M. Russell/J.S. Clarkson (eds.), *Dictionary of Feminist Theologies*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 46-48.
- Ricciuti, G. Anderson,
- 1994 'Book Review: Procter-Smith, Marjorie, and Janet R. Walton (eds.), *Women at Worship. Interpretations of North American Diversity*. Louisville, KY: Westminster/John Knox Press', *The Princeton Seminary Bulletin* XV/2 (July 1994) 228-230.
- Ringe, S.H.
- 1996 'Jesus: Miriam's Child, Sophia's Prophet: Critical Issues in Feminist Christology. By Elisabeth Schüssler Fiorenza. New York, Continuum 1994', *Theology Today* 53, 106-7.
- Roof, C. Wade, McKinney, W.
- 1992 *American Mainline Religion. Its Changing Shape and Future*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Roll, S.K.
- 1992 'Taal en rechtvaardigheid in de liturgie' in: L. Leijssen (ed.), *Liturgie en taal*. Leuven/Amersfoort: Acco, 99-123.
- 1994 'Women's Liturgy: Dancing at the Margins', *Doctrine and Life*, 6/7, 387-397.

- Ruether, R. Radford
 1972 *Liberation Theology. Human Hope Confronts Christian History and American Power*. New York: Paulist Press.
 1980 *De laatste zullen de eersten zijn. Messiaanse cultuurkritiek*. Baarn: Ten Have.
 1983 *Sexism and God-Talk: Toward a Feminist Theology*. Boston: Beacon Press.
 1985 *Women-Church: Theology and Practice*. San Francisco: Harper & Row.
 1993 'The Women-Church Movement in Contemporary Christianity' in: C. Wessinger (ed.), *Women's Leadership in Marginal Traditions. Explorations Outside the Mainstream*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 196-211.
- Ruether, R. Radford, Keller, R. Skinner (eds.)
 1981 'Women in Utopian Movements' in: R.R. Ruether/R.S. Keller (eds.), *Women & Religion in America. Vol. 1: The Nineteenth Century. A Documentary History*. San Francisco: Harper & Row, 46-101.
- Russell, L.M., Clarkson, J. Shannon (eds.)
 1996 *Dictionary of Feminist Theologies*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press.
- Sainsbury, R.
 1985 *Justice on the Agenda*. Basingstoke, Hants: Marshall Pickering.
- Scanzoni, L., Hardesty, N.
 1992 *All We're Meant to Be*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Schüssler Fiorenza, E.
 1982 'Tablesharing and the Celebration of the Eucharist', *Concilium* 152, 3-12.
 1983 *In Memory of Her. A Feminist Theological Reconstruction of Christian Origins*. New York: Crossroad.
 1984 *Bread not Stone*. Boston: Beacon Press.
 1992 *But She Said. Feminist Practices of Biblical Interpretation*. Boston: Beacon Press.
 1993 *Discipleship of Equals. A Critical Feminist Ekklesia-logy of Liberation*. London 1993.
 1994 *Jesus: Miriam's Child, Sophia's Prophet*. New York: Continuum Press.
- Schüssler Fiorenza, E., Copeland, M.S. (eds.)
 1994 *Concilium* 1, 1994 (themanummer Violence Against Women). Maryknoll, N.Y.: Concilium/Orbis Books.
- Searle, M.
 1980 'Serving the Lord with Justice' in: M. Searle (ed.), *Liturgy and Social Justice*. Collegeville, Minn: The Liturgical Press, 13-36.
- Senn, F.C.
 1981 'Teaching Worship in Seminaries: A Response', *Worship* 55, 325-332.
- Setta, S.M.
 1979 *Women of the Apocalypse: The Reincorporation of the Feminine through the Second Coming of Christ in Ann Lee*. Ongepubliceerde dissertatie (Pennsylvania State University).
- Sered, S. Starr
 1988 'Food and Holiness: Cooking as a Sacred Act among Middle-Eastern Jewish Women' in: *Anthropological Quarterly* 61 (1988) 129-139.
 1994 *Priestess, Mother, Sacred Sister. Religions Dominated by Women*. New York/Oxford: Oxford University Press.
 1995 'Conversations with Rabbanit Zohara: An Exploration of Gender and Religious Autobiography', *Journal of the American Academy of Religion* 63/2, 249-268.
- Smith, C.M.
 1989 *Weaving the Sermon: Preaching in a Feminist Perspective*. Louisville, KY:

- Westminster/John Knox Press.
- 1992 *Preaching as Weeping, Confession and Resistance*. Louisville, KY: John Knox Press.
- 1995 'Feminist Preaching' in: W.W. Willimon/R. Lischer (eds.), *Concise Encyclopedia of Preaching*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 134-136.
- Snyder, M. Hembrow
- 1988 *The Christology of Rosemary Radford Ruether. A Critical Introduction*. Mystic, CT: Twenty-Third Publications.
- Stokes, A.
- 1996 'Spirituality Groups' in: L.M. Russell/ J.S. Clarkson (eds.), *Dictionary of Feminist Theologies*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 272-273.
- Tripp, D. Karay
- 1991 'Just Rite', *The Expository Times*, 102/8, pp. 253-254.
- Troch, L.
- 1996 *Verzet is het geheim van de vreugde. Fundamenteel-theologische thema's in een feministische discussie*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Truemper, D.G. (ed.),
- 1989 *Proceedings of the North American Academy of Liturgy*. Valparaiso, Indiana: Valparaiso University.
- 1990 *Proceedings of the North American Academy of Liturgy*. Valparaiso, Indiana: Valparaiso University.
- 1991 *Proceedings of the North American Academy of Liturgy*. Valparaiso, Indiana: Valparaiso University.
- United Methodist Church
- 1989 *The United Methodist Hymnal: Book of United Methodist Worship*. Nashville: United Methodist Publishing House.
- Unterberger, G.L.
- 1996 'Prayer' in: L.M. Russell/ J.S. Clarkson (eds.), *Dictionary of Feminist Theologies*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 223-224.
- Vincie, C.
- 1991 "Reconciliation for the Victim", *Liturgy* 9/4 (Fall 1991), 35-41
- Vrijlandt, M.A.
- 1987 *Liturgiek*. (Den Haag: Commissie voor de Kerkmuziek). Delft: Meinema.
- Wainwright, G.
- 1986 'Theology of Worship' in: J.G. Davies (ed.), *A New Dictionary of Liturgy and Worship*. London: SCM Press, 505-507.
- 1992 'Recent Eucharistic Revision' in: C. Jones e.a. (eds.), *The Study of Liturgy*. London: SPCK; New York: Oxford University Press, 328-339. (Revised Edition).
- Walker, B.
- 1985 *The Crone: Woman of Age, Wisdom and Power*. San Francisco: Harper & Row.
- Walton, J.R.
- 1996 'Eucharist' in: L.M. Russell/ J.S. Clarkson (eds.), *Dictionary of Feminist Theologies*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 92-93.
- Webber, R.
- 1990 'Worship: Protestant' in: D.G. Reid (ed.), *Dictionary of Christianity in America*. Downers Grove, ILL: Intervarsity Press, 1287-1292.
- Wenig, M. Moers
- 1993 'Reform Jewish Worship: How Shall We Speak of Torah, Israel, and God?' in: M. Procter-Smith/J.R. Walton (eds.), *Women at Worship. Interpretations of North*

- American Diversity*. Louisville, KY: Westminster/John Knox Press, 31-43.
- De Werkgroep Vrouw & Kerk, de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving en de Unie Nederlandse Katholieke Vrouwenbeweging
- 1991 *Een vrouwvriendelijke liturgie in de rooms-katholieke Kerk. Advies van de werkgroep Vrouw & Kerk, de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving en de Unie Nederlandse Katholieke Vrouwenbeweging aan de Nederlandse bisschoppen.* Bericht van Centrum Roucouleur nr. 14, Vught.
- White, J.F.
- 1978 'The Words of Worship: Beyond Liturgical Sexism', *The Christian Century* 95, 1202-1206.
- 1980 'Justice and the Work of Liturgical Renewal', *Christianity and Crisis* 40/10 (June 9), 173-177.
- 1983 *Sacraments as God's Self Giving*. Nashville: Abingdon Press.
- 1989 *Protestant Worship: Traditions in Transition*. Louisville, KY: Westminster/John Knox Press.
- 1990 *Introduction to Christian Worship: Revised Edition* (1980). (Revised Edition). Nashville: Abingdon Press.
- Winter, M.T.
- 1996 'Women-Church' in: L.M. Russell/ J.S. Clarkson (eds.), *Dictionary of Feminist Theologies*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 317-318.
- Wit, M. de
- 1991 'Van de marge naar het midden: vrouwenkerk in de Verenigde Staten. Het ambt in het geding' in: Riet Bons-Storm en Diana Vernooij (red.), *Beweging in macht: Vrouwenkerk in Nederland?* Kampen: Kok, 17-33.
- Witvliet, T.
- 1986 'Liberation and Worship' in: J.G. Davies (ed.), *A New Dictionary of Liturgy and Worship*. London: SCM Press, 302-305.
- WomanSpirit*, Wolf Creek, Oregon.
- Zikmund, B. Brown
- 1979 'The Feminist Thrust of Sectarian Christianity' in: R. Ruether, E. McLaughlin (eds.), *Women of Spirit. Female Leadership in the Jewish and Christian Traditions*. New York: Simon and Schuster, 206-224.